

ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК
„КРСТЕ МИСИРКОВ“

ISSN 0350-8102

МАКЕДОНИСТИКА

17

Скопје, 2018

МАКЕДОНИСТИКА

Списанието излегува повремено.

Од издавачот: проф. д-р Елена Јованова-Грујовска, директорка на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“

Редакција: Снежана Веновска-Антевска (главен уредник), Веселинка Лаброска, Мери Цубалевска

Лектура: Снежана Веновска-Антевска, Веселинка Лаброска, Мери Цубалевска

Компјутерска подготовка: Александар Штерјев

Печатница: Мар-Саж Скопје

Тираж: 300 примероци

Списанието е финансирано од Министерството за култура на Република Македонија

Изворен научен труд
81'373.7
811.163.3'373.7:821.163.3-2.09

ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК „КРСТЕ МИСИРКОВ“
МАКЕДОНИСТИКА 17/2018

СОЊА ХРИСТОВСКА

**ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ ВО ДРАМИТЕ НА ВАСИЛ
ИЉОСКИ**

Трудот е примен на 20.8.2018 г.

Р е ц е н з е н т и: д-р Снежана Велковска, д-р Елена Јованова-Грујовска

ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ ВО ДРАМИТЕ НА ВАСИЛ ИЉОСКИ

ВОВЕД

Во магистерскиот труд „Анализа на драмите на Васил Иљоски“ е направена класификација и анализа на ексцерпираниите фразеологизми во избраните драми на Васил Иљоски.

Она што досега е пишувано за него обично се однесува на литературно-драматуршката еволуција на неговото творештво, за јазикот во неговите драми, за неговата творечка особеност и литературен опус, за неговиот животен и творечки пат, но во ниту еден труд не се обработени, детално разгледани и анализирани фразеологизмите во неговите драми.

Лексиката, граматичките конструкции, структурата на реченицата, ритмиката на говорот, интонацијата и фразеолошките единици се во хармонична врска со идејата и тематиката на драмите, односно со нивниот битов карактер. Поради тоа сметам дека фразеолошките изрази во неговите драми треба да заземат посебно место во македонската фразеологија.

Токму богатството на фразеологизми во неговите драми, како млад проучувач на јазикот, го привлече моето внимание, бидејќи фразеолошките изрази се едни од најкарактеристичните изразувачки средства на јазикот. Тие се пренесуваат од генерација на генерација и се одликуваат со сликовитост и со експресивност.

За изработка на овој труд најпрво беше потребно да се пронајдат избраните драми и фразеологизмите во нив. Поради обемот на материјалот и големиот број на фразеологизми ексцерпирани од целокупното достапно творештво на Иљоски, се одлучив за анализа на фразеологизмите во две објавени и две необјавени драми. Од објавените драми се одлучив за „Чорбаџи Теодос“ и „Бегалка“, бидејќи во нив се чувствува богатството на македонската фразеологија, на народните поговорки, на фолклорната мудрост. Од необјавените се одлучив за две радиодрами „Први на Марс“ и „Златната рипка“, кои го привлекоа моето внимание и ми беа голем предизвик. Откако беше направена ексцерпција на материјалот, преминав на следната етапа, која се состоеше во определување, односно класифицирање на фразеологизмите во семантичко-тематски подгрупи и нивна анализа во тие подгрупи.

Трудот е поделен на: вовед, три глави и заклучок.

На самиот почеток, освен Воведот, дадени се неколку теоретски концепции што се однесуваат на статусот и обемот на фразеологијата, на дефинирањето на фразеологизмите, нивната класификација, терминологија и неколку карактеристики за јазикот на Васил Иљоски.

Во Првата глава е опфатена анализата на фразеологизмите во драмата „Чорбаџи Теодос“.

Во Втората глава дадена е анализа на фразеологизмите во драмата „Бегалка“.

Третата глава е посветена на анализа на фразеологизмите во двете необјавени радиодрами „Први на Марс“ и „Златната рипка“.

Првата, втората и третата глава, всушност, се централен дел на овој труд каде што собраните фразеологизми се групираат во групи и подгрупи според лексичко-граматички карактеристики, структурни модели, компонентен состав и сл.

Последниот дел од трудот претставува Заклучок. Тука се сумираат резултатите и се даваат заклучни согледувања, претставени преку табели и графикони, до кои се дојде при анализа на фразеологизмите во наведените драми.

ОПШТ ДЕЛ

Фразеологијата како лингвистичка дисциплина

Фразеологијата е дел од науката за јазикот што се занимава со опис и проучување на посебен вид јазични единици. Нејзиниот теоретски дел се темели врз зголемениот интерес за народниот јазик и за постарата лексикографска практика. Фразеологијата (од грчкиот јазик *hḗrasis* – израз, *logos* – наука) го изучува фразеолошкиот состав на јазикот во неговиот историски и современ развој, значењата и структурата на затврдените зборовни состави и нивната употреба. Терминот фразеологија се употребува со две значења:

1. Свкупност од затврдени и лексички неделиви состави што се употребуваат во јазикот.
2. Начин на изразување со зборовни состави што се обележје за одредени луѓе и за социјални групи.

Фразеологијата е самостојна јазична дисциплина, со свои конкретни задачи, цели и методи на проучување што се блиски до лексикологијата. Но, блискоста меѓу нив ги открива и суштествените разлики. За разлика од лексикологијата, која ги проучува зборовите како дел од речничкиот фонд на еден јазик, фразеологијата ги проучува затврдените зборовни состави како посебен негов слој.

По дефиниција, фразеологизмите претставуваат зборовни состави што се наоѓаат во неслободни, постојани врски. Кога ќе погледнеме подлабоко во јазичната материја ќе видиме дека има и други неслободни состави што не се фразеологизми. Тие во дел од литературата се споменуваат како термилошки синтагми, функционираат како целосен назив за некоја појава или предмет и се репродуцираат во јазикот како готови изрази. На почетокот биле експресивни, но, со тек на времето се користеле исклучително како специјализирано име на одреден поим при што првобитната мотивираност и сликовитост се изгубила. На пр., под *чавкина уста* се подразбира име на еден вид цвеќе што личи на уста од чавка. Основната разлика е во тоа што со термините се именуваат одредени предмети и поими. Така *мртва природа* е стручен термин од областа на уметноста, а *арсолутина* – термин од областа на математиката. Овој вид изрази Ф. Чермак (1985) ги нарекува квазифраземи (неправи фраземи) и, според него, тие се наоѓаат на периферијата на фразеологијата¹.

Тука доаѓа и прашањето за поздравите, за благословите и клетвите, за пословиците и поговорките. Некои автори (Молотков², Фелицина³ и др.) сметаат дека тие не можат да бидат носители на фразеолошкото значење, бидејќи во нивната содржина не лежи значењето, туку заклучокот. Смеслата кај пословиците и поговорките се предава преку реченицата, додека значењето на фразеолошкиот израз се предава преку зборот или зборовниот состав.

За разлика од споменатите, не е мал бројот на авторите што се залагаат за фразеологијата во поширока смисла, односно сметаат дека местото на пословиците, на поговорките и на другите изрази треба да биде во рамките на фразеологијата. Според нив, пословиците имаат само едно, преносно значење, и само една смисла – фразеолошка, врз која се заснова нивната сродност.

¹ К. Велјановска, *Фразеолошки те изрази во македонскиот јазик: со осврт на сома т ска т а фразеологија*, Македонска ризница, Куманово, стр. 21–22.

² А. И. Молотков, *Основы фразеологии русского языка*, Ленинград, 1977.

³ В. П. Фелицина, *О пословицах и поговорках как матерьяле для фразеологического словаря, Проблемы фразеологии*, Москва, Ленинград, 1964.

Категоријални признаци

Фразеологизмите како самостојни единици на јазикот имаат свои категоријални признаци што ги одделуваат од другите јазични единици⁴. Таквите признаци на фразеологизмите, според Молотков се:

- а) лексичкото значење,
- б) компонентниот состав и
- в) граматичките категории.

Лексичкото значење на фразеологизмите е исто или слично како и кај другите единици на јазикот, само што целото значење е претставено со самостоен израз, а не со еден збор. На пример, фразеологизмот *дебела глава* – означува 'човек што тешко сфаќа', а пак, *бис t pa глава* – 'човек што е паметен, лесно ги разбира работите'.

Фразеологизмите имаат постојан **компонентен состав** и тој не може да се менува. Така на пример, во изразот: *Село дори баба се чешла*, компонентата **баба** на може да се замени со именка во множина или со синонимот **старица**⁵.

Тешкотијата да се определи компонентниот состав на еден фразеологизам честопати доаѓа од поврзаноста на компонентите на фразеологизмот, а придавката во компаратив во фразеологизмот *кој од кој ролош* е збор од контекстот. *Полош* може да биде заменето со која било придавка во компаратив и може да има самостојна синтаксичка функција. Покрај фразеологизмот може да стојат и повеќе придавки, но се разбира, сите во компаратив (*роумен, ровреден* итн.)⁶.

Покрај овие признаци, Аксамитов⁷, за белоруската фразеологија набројува 15 признаци теоретски можни кај двокомпонентните синтагми и 35 кај трикомпонентните. Еден од критериумите за определување на фразеологизмите и нивно класифицирање е степенот на сраснатоста, односно подвижноста на компонентите.

Најпозната и најчесто експлоатирана класификација на фразеологизмите е онаа на Виноградов која ја пренесуваат и нашите

⁴ А. И. Молотков, *Основы фразеологии русского языка*, Наука, Л. 1977, стр. 25.

⁵ С. Велковска, *Белешки за македонска t a фразеологија*, Скопје, 2002.

⁶ С. Велковска, цит. дело, стр.9.

⁷ А. С. Аксамитов, *Белорусская фразеология*, Минск 1978, стр.75.

училишни граматика⁸. Тој ги дели фразеологизмите на фразеолошки сраснувања, фразеолошки единства и фразеолошки спојки или состави.

Фразеолошките сраснувања се целосно неделиви семантички целисти чиешто значење не е мотивирано од значењето на неговите компоненти. К. Пеев наведува повеќе фразеолошки сраснувања во македонскиот јазик: *бере душа* – ’умира‘, *сол и вода го стори* – ’го измалтретира‘.

Фразеолошките единства се клиширани изрази што функционираат како целисти, а значењето им произлегува од преносното значење на компонентите. Пр.: *му радна секира та во мед* – ’дојде до неочекувана, голема добивка‘.

Фразеолошките состави или спојки се фигуративни изрази во кои само еден од компонентите има преносно значење. Пр.: *го зеде на душа* – ’го упропасти‘⁹.

Карактеристики на јазикот на Васил Иљоски

Основата на јазикот во драмите на Васил Иљоски ја сочинува разговорниот стил и разговорната лексика, која е обоена со „оригиналност“ и „просторечност“ и е во заедна хармонична врска со битовиот карактер на делото. Лексиката, фразеолошките единици, граматичките конструкции, структурата на реченицата и ритмиката на говорот се во тесна поврзаност со темата и идејата на делата. За индивидуализација на некои ликови, В. Иљоски се служи со архаизми, црквенословенизми, дури и со некои интернационализми и нивната неправилна употреба. Иљоски ја користи емоционално-експресивната лексика со хипокористично и пејоративно значење за да го изрази субјективниот однос на лицата во драмите.

Личностите јазично се диференцирани и индивидуализирани, особено со примена на некои карактеристични вметнати зборови и изрази, кои стануваат ефектно стилистичко средство. Низ драмата се чувствува богатството на македонската фразеологија, на народните поговорки, на фолклорната мудрост низ многуте афоризми.

Битовиот карактер на делата се потврдува особено со структурата на реченицата. „Иљоски мајсторски ги користи синтаксичко-стилистичките средства на македонскиот јазик. На тој начин авторот постигнува

⁸ Група автори, *Македонски јазик за средно образование*, Просветно дело, Скопје, 1997, Ж. Цветковски, Фразеологија, стр. 221–224.

⁹ С. Велковска, цит. дело, стр. 13.

динамичност во изразот и придонесува за засилување на драмскиот ефект“ – вели Ружа Паноска¹⁰.

Александар Алексиев во врска со јазичното прашање во „Бегалка“ вели: „Изразувајќи го општото расположение, В. Иљоски не само што го изрази и сопственото незадоволство, туку ја најави и цврстата решеност да не потклекнува на овој пат.

Една од суштинските манифестации на ваквото негово определување е и употребата на македонските народни говори.

Така Иљоски се најде меѓу тие кои во ситуацијата кога беше забранета употребата на македонскиот јазик имаа смелост постепено да го инфилтрираат македонскиот јазик во сите пори на тогашниот општествен и културен живот, уфрлувајќи го дури на сцената на Скопскиот театар, чија основна задача беше да ја неутрализира македонската национална свест“¹¹.

Од друга страна, за значењето на примената на македонскиот јазик во литературното творештво од тој период Миодраг Друговац кажал: „Фактот на сè порадикалното применување на македонскиот јазик е од пресудно значење за тогашните и сите натамошни процеси на автохтонизирање на националното битие на македонскиот народ“¹².

Околу примената на јазикот во сопственото творештво Васил Иљоски спомнал: „Од определувањето за драмскиот вид, произлегува и определувањето за јазикот на луѓето од таа средина. Во драмската творба сиот текст, со исклучок на оној во заграда, е директен, непосреден говор на лицата. Покрај оваа литературно-техничка обусловеност и потреба, битен е и емотивниот однос према тој јазик како свој“¹³. Така, јазичниот национален идиом станува битна одлика во неговите драми.

Кочо Рацин во „Развитокот и значењето на една нова наша книжевност“¹⁴ го посочил најсигурниот патоказ по кој требало да се упати нашата литература, а тоа било негувањето на народниот јазик. „Јазикот на кој народот најинтимно си мислел, најдлабоко ги чувствувал и изразувал

¹⁰ Р. Паноска: *Некои карактеристики во јазикот на драмата „Бегалка“ од Васил Иљоски*, Петти Рацинови средби, Македонска драма, Велес, 1968, стр. 84–92.

¹¹ А.Алексиев, *Творештвото на Васил Иљоски, Македонска драма XIX и XX век*, Македонска книга, Скопје, 1990, стр. 274.

¹² Ц. Здравковски, *Драмата во нашата литература*, Просветно дело, Скопје, 1994, стр.120.

¹³ Ц. Здравковски, *цит. дело*, стр.120.

¹⁴ К. Рацин, *Развиток и значај једне нове наше книжевности*, Раднички тједник бр. 23, год. I, стр. 5–6, 25 листопада 1940, Загреб – цитирано според А. Алексиев, *Над творештвото на Васил Иљоски, Одбрани драми и есеи*, Мисла, 1988, стр.17.

своите вековни патила... најисцрпното јазично и изразно богатство на македонскиот фолклор – идеен резултат од вековните борби и идеали народни“¹⁵. Тоа е јазикот, кој во практиката започнал да го остварува Васил Иљоски.

I. Анализа на фразеологизмите во драмата „Чорбаџи Теодос“

Фразеолошките изрази можат да се разгледуваат од повеќе аспекти и да се изделат повеќе класификации, и тоа: според структурата; според функцијата во реченицата; според потеклото и според стилските разновидносни.

1. Фразеолошките изрази според структурниот модел

Структурата на фразеолошкиот израз главно ја одликува постојаниот состав на зборовите во кој лексичките замени во голема мера се ограничени. Тие се поделени во две поголеми групи:

1.1. Фразеолошки изрази коишто по структурата одговараат на реченица:

- **Фразеолошки изрази што можат да се употребуваат самостојно:**

Секој си прави изме т на свој т абие т ... (33); Во т уѓо кесе не рикај нос. (64) – ’не се мешај во туѓа работа‘;

- **Пословици и поговорки**

Пословиците и поговорките не се вистински фразеологизми, но во реченицата функционираат како фразеологизми. Нивното значење не произлегува од значењето на компонентите на самиот израз. Тие се готови цитати во текстот, а фразеологизмите се стопуваат во реченицата или во нејзините составни делови. На пр.: *Рани душа да т е слуша... (82) – ’да се биде здрав, треба добро да се храниме‘.*

Компонентите на пословиците и поговорките не можат да се заменуваат со други зборови. На пр.:

¹⁵ *ibid.*

Село гори баба се чешила. (95) – ’кога се случуваат важни работи, некој се занимава со неважни нешта‘; На баба ѝ се сонило и т о ѝ е мило. (68);

Зборот *баба* не може да се замени со синонимот *с т арица* или пак да биде во множина – *баби*.

• Поздрави

Поздравите се готови формули, изрази што се употребуваат ситуациски, при поздравување, во разни средби. Тие имаат постојан состав, не ги менуваат своите компоненти, а променливи делови се имињата на тие што се обраќаат еден на друг, или зборовите што го означуваат односот на единките, односно степенот на нивната блискост¹⁶. Така имаме другарке, пријатели, брате и сл.. На пр.:

Добро у т ро, Кево! (13); добро у т ро, пријателе! (48); ако е у т ро, нека е добро у т ро. (48); добро у т ро, брат Арсо! (67); дал т и бог добро, Ефке! (13); Срекен т и рат! Многу т и среќа! (59);

Во примерот: *се с т оривме од големо т о добро у т ро! (76)*, изразот *добро у т ро* не е во форма на поздрав. И покрај тоа што не е употребен број, овој фразеологизам по своето значење се доближува до фразеологизмите со значење количина, односно покажува дека тие се веќе „големи луѓе“, т.е. богати, луѓе од високите кругови.

Збогум! (72) – овој поздрав е всушност стар инструментал (С богом!), што значи скаменет падежен израз од старословенскиот јазик.

Голем дел од поздравите се заеднички за сите балкански јазици. Пр.: *На здравје! (72); Нека т и е со среќа! (99), со здравје и со добро! (73); оди со здравје, пријателе! (54).*

• Благослови

Како риле, т ака здрави и живи биле! (81); Изразот, *здрави и живи биле*, може да се слушне и во скратена форма *здрави – живи* или во форма на поздравување *Здраво – живо!*

При наздравување или благословување може да се употребат и проширените форми: *Ако си ми пријател, да си ми здрав и жив! (48); да си ми жива и здрава, С т ојанке... (100).*

¹⁶ С. Велковска, цит. дело, стр. 91.

Во некои благослови формата *здрав, -а, -о, -и*, може да биде изоставена или заменета со друга, но значењето останува непроменето. На пр.: *Да си ни жив куме!*(79); *Нека е живо кумашинче т о, да порас т е големо момче!* (64); *Да т и е жива кума Параскева!*(81); *Да си ми жив и радосен!* (102).

Еве неколку благослови: *нека е аирлија, сла т ка кумо!*(100); *нека е со касме т !*(80); *господ снаа да т и даде!*(81); *да т и се розла т и ус т а т а!*(89); *алал да т и е име т о ш т о го носиш!*(33); *на свадба да т и играм!* (72).

- **Клетви**

Покрај поздравите и благословите и клетвите можат да се сметаат за фразеологизми. Од клетвите како поинтересни ќе ги изделам следниве: *не викај, не викај, ророви т и викале над глава!* (10); *да не би се разбудил!* (43); *да би нога искриш!* (43); *ра ш т о не ми кажеш веднаш, казан т и на глава!* (25); *бог т е убил ѓаволска нарраво, а рарче и бурмиче не ост анало од т ебе, вр т ешко лажлива!* (8).

1.2. Фразеолошки изрази што по структурата одговараат на синтагма

Оваа група ја сочинуваат неколку подгрупи. Во зависност од тоа колку видови зборови се присутни во фразеолошките изрази, се изделуваат изрази составени од:

- **Придавка и именка (можат да бидат придружени со предлог или не):**

Бош рабо т а, и нему му е страв (18); *што ан т ика човек е чорбација т а* (55); придавка + именка во функција на подмет може да се види во примерот: *ријан јазик, не можеш да го фа т иш ни за глава, ни за орашка.* (48); *не сум јас задушина баба,* (38) – означува лице што постојано кука и плаче на сè и сèшто;

- **Во ретки случаи се сретнува и обратен редослед на зборовите (именка + придавка):**

рајак крвориец 'човек кој се вовлекува во работите сè додека има корист', *Слушај т и ррија т ел...сум се зарле т кал со фајдиња кај еден рајак крвориец.* (54); *Е, око човечко ненаси т но!* (32); овој пример може да се сретне во соматската фразеологија, кај која многу често делови од човечкото тело се земаат како замена за целото битие на човекот и во него е употребена стилската фигура синегдоха со која се врши замена, односно квантитативен пренос на поимите;

Тикво зелена, 'незрел човек', Еј, тикво зелена! Кој с тои високо, тој гледа далеку! (45).

- Две именки (се јавуваат со или без предлог/сврзник/глагол):

или рари или живо т во примерот: *Кажми ми што е ролошо... туку како ррејеска наместо: ти си кум, да ти викнат: или рари, или живо т.(63); черка мечка со сламка* во примерот: *не сум јас с трашлив,...нејќам јас да черкам мечка со сламка. (12); па талец, га талец, ррашај ме мене за тоа, па талец, га талец. (28); буки и тикви учам, 'не разбираат, не сакаат да разберат ништо, глупави и прости луѓе', Цел век ве учам на ред и чис то та, туку буки и тикви учам! (33).*

- Два глагола:

Паме ти, ра вра ти. (51) – 'услужи ме и ти кога ќе ми треба мене'; *кој рревари, тој товари.(40)* – 'кој ќе стигне прв, тој има успех'; *Ич не ми оди ро оваа гореш тина да корам. Туку сакам нејќам... (55)* – 'така ќе биде, мора, секако'; *мижи да те лажам.(24).*

- Категорија *количина*:

Категоријата *количина* е универзална, односно логичка категорија со која се означува одредена количина, мера и сл., без разлика дали се работи за физички измерливи вредности или за други квалитети. Заедничко за сите фразеологизми од овој тип е тоа што во објаснувањето на нивното значење речиси задолжително стои прилог за количина *многу*, односно *малку*. Постојат повеќе начини на изразување на количина со фразеолошки јазични средства. Првиот начин е кога една од компонентите е број, а во вториот се вбројуваат сите други случаи кога со други јазични средства се постигнува значењето на количина¹⁷.

имам трис та рабо ти, 'има многу работи што треба да се завршат'; иј, шро то, шро тосана!... јас имам трис та рабо ти.(12).

Во овој случај забележуваме истакнување во голема количина, преувеличување во нагорна линија, односно ја забележуваме хиперболата како еден карактеристичен начин на изразување на значењата во фразеологијата.

Тоа можеме да го видиме и во следниов пример: *с то па ти ќе се ришманам, 'многупати ќе се покае за работата'; море, с то па ти ќе се ришманам за ова, и ич не ми е срам! (93).*

¹⁷ С. Велковска, цит. дело, стр. 64.

Во фразеолошките изрази: *јал, не јал – три и рол!* (82), со значење 'што и да направиш исто се фаќа', *од една кума – два ујма!* (77) – 'со една постапка две завршени работи', *од една коза две кожи не бива.*(96) – 'од една постапка не можат да се завршат две работи', компонентата број не означува количина и не може да се замени со друг број или збор, а промената може да биде само во предметот со кој се одредува количината. Бројот е директно вклучен во значењето на фразеологизмите.

Во текстот се среќаваат и фразеологизми во кои не е употребен број, но, по своето значење се доближуваат до оваа група фразеологизми: *немам ни скршен мандар* во примерот: *Ама ... не разарам кај тебе... А и пари те си ги исрив... немам ни скршен мандар.* (51) – покажува дека навистина некој е без пари. Или, *ни мравка трошичка* во примерот: *Сè сум очистила, ни мравка трошичка не може да се најде.* (20), со значење дека сè е чисто, не може да се најде никаква нечистотија. Во двата примера се забележува и стилската фигура литота, спротивна од хиперболата, која се заснова на смалување, ублажување на модификација на значењето. Со литотата се постигнува во поубава форма да се изрази она што не е убаво. Има уште неколку примери: *цел век*, 'многу долго време', *Цел век ве учам на ред и чистота!* (33); *Влакненце да не оставиш!* (35) – 'сè да биде беспрекорно чисто'.

За да се изрази значењето „многу, големо количество, мера, својство, и сл.“, се користат и други јазични средства. Едно од нив е споредувањето, односно компарацијата како едно „експлоатирано средство на уметничкиот израз“¹⁸.

Кон овој тип фразеологизми се однесуваат фразеологизмите соспоредбена семантика и структурно-синтаксички се карактеризираат со формални признаци на компаративност во форма на лексичко-синтаксички елементи. Во македонскиот јазик тоа е компаративниот сврзник **како**, а значењето количина обично е мотивирано од споредниот збор:

ти си вис тина кро ток како јagne, т уку и и тар си како лисица. (68) – со значење 'многу кроток, многу итар'; *Брза е како срна. Ти ја мислиш на таму, таа е наваму.* (71) – 'многу брза'; *книги цигарски*, 'многу тенка книга (хартија), скоро просирна', *Се истенчија сидовите како книги цигарски!* (32); *како трудна жена*, 'многу стрвен', *Ми текна нешто...како на трудна жена... и се рријаде месо со комрири...*(56).

Споредбените фразеологизми настануваат од потребата да се оквалификува еден поим на тој начин што ќе се доведе во врска со некоја

¹⁸ С. Велковска, цит. дело, стр. 124.

особина со веќе познат поим кај кој таа особина е изразена во голем степен и е општо позната. Споредбениот израз може да биде и без сврзникот **како**: *Дос т а, бре, парагал! Дос т а т оа од него го слушаш. (33)* – ‘обраќање кон некој кој многу зборува’.

Споредбен фразеологизам со иронично значење, спротивно од тоа што се кажува, имаме во примерот: *Се надул како мисир. Таков е човеко т, т аков т абие т ... самбендисан. (32)* – ‘се прави многу важен за ништо’.

Количина може да се изрази и со синонимни парови при што двете компоненти се:

а) придавки: **т ие се голи и боси** – ‘многу сиромашни’ во примерот *Да гледаме... со арно со нив... Заш т о т ие се голи и боси... (80)*.

При тоа двата елемента можат да бидат поврзани со сврзникот **и** или да бидат дадени направо, без сврзувачко средство. Во текст може да се употреби тире – црта, а во говорот тоа се означува со интонација.

Значењето на овие фразеологизми се врзува со едно од значењата на компонентите, со поголема или помала замагленост на нивната мотивираност¹⁹.

1. Изразување на количина со лексеми од слична семантичка сфера, со или без сврзувачко средство:

а) именки: **фрлај дрвја и камења** – ‘фрла многу, со сè и сешто, напаѓа многу’, *кода с т е на зор т –ромаџај, а росле ...фрлај дрвја и камења! (59)*.

б) придавка – именка: **жива вода** – ‘многу мокар, наврнат, испотен’, *Сио т ме нарправи жива вода! Ракави т е ми ги народни!*

Се среќаваат и перифрастични изрази кои на многу сликовит начин ја изразуваат количината, честопати предизвикувајќи хумористична реакција:

Цела ноќ не срал. Од т емни зори излегол... (15) – ‘излегол многу рано, пред изгрејсонце’; *си го исчистила... како мачка со орашка да мавнала рреку нив! (25)* – ‘многу лошо исчистено’; *ш т о зго твила... ррс т и т е да си ги излижеш! (65)* – ‘нешто многу добро зготвено’.

1. Лексичко-граматички карактеристики на фразеологизмите

Фразеологизмите во реченицата функционираат како зборови, односно се јавуваат како реченични членови. Согласно со тоа, тие имаат свои лексичко-граматички карактеристики. И во зависност од својата

¹⁹ С. Велковска, цит. дело, стр. 67.

лексичко-граматичка карактеристика, којашто му ја определува синтаксичката функција на фразеологизмот во реченицата, односниот фразеологизам може да биде подмет, прирок, атрибут, дел од именски прирок, прилошко дополние на глаголот итн.

Челик човек, *А чорбаци Давадос – челик човек! ...беше челик, сега се с t о р и с t а р бакар...* (99), 'многу силен, цврст човек'. Значењето на оваа фразеолошка синтагма е еднакво на придавка, па можеме да ја определиме како придавски фразеологизам. Согласно со тоа и нејзината функција во реченицата е атрибутивна.

Фразеологизмот **да кршам глава** – 'да бегам од тука, да се тргнам', *Ајде, џенем фатете сите! ...Јас да кршам глава одовде...!* (101) има предикативна функција.

Понатаму, има и изрази што се во функција на дел одименски прирок: **ти си ситна риба**, *Срирко*. (55), со значење 'ти си безначаен човек'; **досроде, овие се маки рис т осови** (95), 'големи маки, тешкотии'; или во функција на определба: *Цела ноќ не срал. Од темни зори излегол...* (15), 'излегол многу рано, пред изгрејсонце'; *многу ми е кеф, ш то ке задоцни*. (19), 'му причинува задоволство', може да се сретне и друга форма: *си ррава т кеф*. (35), или *му се ррави кеф/мерак* – со истозначење; **не ти е срам...да се засрамиш!** (21) – 'да се срами од тоа што го прави'; **ш то си кускија?** – 'многу глуп', *Прв, ра ррв! Ш то си кускија? А ш то било кусо да биде и в т ор...?* (46).

Согласно со структурата на фразеологизмите, тие се делат на именски, глаголски, придавски, прилошки итн. Фразеологизмите со одредени компоненти ќе ги разгледаме одделно и поконкретно ќе ги обработиме подолу во текстот.

2. Именски фразеологизми според компонентниот состав

2.1. Соматизми

- **Соматизми со компонентата глава**

Посебна група фразеологизми прават фразеологизмите кои како главна компонента имаат именка што означува дел од човечкото тело: глава, рака, срце, ум итн. Тоа се таканаречените соматични фразеологизми или соматски фразеологизми.

Основата на фразеологизмите со компонентата глава е именката **глава** (најчесто како втора компонента):

тврда глава – 'тврдоглав човек', *Со тврда т а глава, асли како него си, негова т а глава ја имаи.* (20); **да кршам глава** – 'да бегам од тука, да се тргнам', *Ајде, џенем фа т е т е си т е!*... *Јас да кршам глава одовде..!* (101). Во првиот пример првиот дел од фразеологизмот е придавка, а значењето може да се види од објаснението покрај самиот пример. Додека во вториот пример, првата компонента е глагол на дејството.

Фразеологизмите со главна компонента **глава** имаат широко развиена мрежа од значења.

т е удрило вино т о в глава.(85) – 'се опијани'; *ке ми рукне глава т а.* (85) – 'го боли глава, или збунет е, сè му се измешало од многу проблеми'; *јас на човека глава т а му ја кршам, а т еро т не му го кршам.* (82); *се гледа од глава до ре т ици,* 'се гледа целосно'.

• Соматизми со компонентата око/очи

Окото е орган за вид и парен дел од човековото тело што се наоѓа на главата. Тоа е симбол на внатрешното, духовното гледање и огледало на душата. Фразеологизмите со компонентата око/очи се јавуваат во повеќе различни значења, при што е тешко да се направи нивна класификација, па затоа изразите и нивните значења ќе ги разгледаме одделно:

1. **Око човечко ненаси т но**, 'сè што гледа човекот посакува и да има', *Ќе му го земе на сиромав Арсо лозје т о...Е, око човечко ненаси т но.* (32).

Синоним на овој фразеологизам е изразот **лакомо око**, со истото значење, *Во живо т о т, Теодосе, има многу рос т раини рабо т и. А најс т раини се: лошо срце, лакомо око...* (86);

2. **Леле, недај, боже, кој би му излегол рред очи!** (8) – 'предупредување, тешко на тојшто ќе биде виден';

3. **Бедај ми од рред очи!** (23), 'предупредување, закана, брка некого'. Во нашиот јазик може да се сретне и формата: *Тргни ми се од рред очи;*

4. **Мрак ми раѓа на очи!** (58), 'тешка, мачна состојба, психичка или физичка';

5. **В очи му се смее**, 'директно, без да се срами', *Нему т ој ис т о т ака му е и смешен...и в очи му се смее.* (11); истото значење го имаме и во примерот: **И нему сè в очи ќе му речам!** (89).

Како што може да се забележи во примерите 2, 3, 4 и 5, именката **око** во мн. форма **очи** се јавува како прилошка определба на глаголот (најчесто за место).

6. **О т ворај очи**, 'разбуди се, биди внимателен, погледни убаво', *...с т о ра т и сум т и рекол, о т ворај очи кога ми обуваи чевли, фа т и ги убаво...!* (35); има и други варијанти со исто значење: **о т вори очи**, *Подгледај, о т вори очи, види*

колкава дамка си ос т авила на левио т џам! (32); **т реба ум и очи о т ворени**, Нејке овде, ра, ра, т уку т реба ум и очи о т ворени! (25);

7. **Тој очи нема**, 'не се срами од својата погрешна постапка, нема срам', Тој очи нема, кога може т оа да го рече! (27);

8. **Никој не дава за црни очи**, 'никој не дава бадијала, без материјална надокнада', Ова неш т о не е чис т а рабо т а. Никој не дава за црни очи. (51);

9. **Од инае т очи т е не т и гледаа т**, 'од инае не сака да го види убавото', девојка т а мана си нема! ...Туку т ебе од инае т очи т е не т и гледаа т. (37).

- **Соматизми со компонентата срце**

Срцето се наоѓа во средишниот дел од телото и е централен орган од витално значење. Овој збор во старословенскиот јазик гласи **срѣдѣце** што во суштина означува средина, нешто што се наоѓа во средината на нешто.

Во нашиот народен јазик, со зборот *срце*, се нарекувал средишниот дел од телото, а не само органот што ја испраќа крвта во сите делови од телото²⁰.

Фразеологизмите чија главна компонента е именката **срце** се јавуваат во значења што се поврзани, главно, со човекот, со неговиот свет, со неговите карактерни особини, таги и радости во животот. За полесно да ги прикажам фразеологизмите со компонентата **срце**, условно ќе ги подредам во неколку групи.

1. Во првата група се фразеологизмите што во првиот дел ја имаат именката **човек** (или нејзин супституент), а на крајот од фразеологизмот стои именката **срце**.

Меѓу овие две именки се редат придавки, сврзници и сл., кои го одредуваат значењето на фразеологизмот. Значењето на оваа група фразеологизми е директно мотивирано од определбата и најчесто означува различни особини на човекот.

На пр.: **човек без душа, без срце**, 'немилосрден човек': „А мојо т т а т ко, роарно да го нема т ...човек без душа, без срце! (42); **широко срце** 'дарежлив човек': „Имал тој тежок ум и широко срце. Зашт о и сам Рис т ос учеше дека си т е луѓе се браќа.“ (88).

2. Во втората група имаме фразеологизми чиј прв дел е **придавка** + именката **срце**: „...Туку да го викнам Спиро, знаеш, **машко срце**“.(10); Во живо т о т, Теодосе, има многу рос т рашни рабо т и. А најс т рашни се: **лошо срце**...граблива рака.(86). Во нашиот јазик може да се сретне и формата **човек со лошо срце** – со значење 'лош човек'.

Во ретки случаи имаме обратна ситуација: **срце** +**придавка**: „Ама **срце т о рус т о** не знае ни за бога т с т во, ни за сиромаш т во...“ (30).

²⁰ С. Велковска, цит. дело, стр. 20

3. Во третата група ќе ги класифицираме фразеологизмите според значењата што ги покажуваат:

а) фразеологизми со значење страв: *Срцево ми се t ресе како глумче во фак.*(10);

б) со значење искреност: *Срце t о не би ми дало никому ниш t о да му грабнам.*(32);

в) во споредбена конотација: *Каков човек... t акво срце.*(32);

г) *Море, Теодосе, пуш t и го малку срце t о!* (86) – со значење 'олабави се, опушти се';

д) *Уф, срцево ми игра од радос t!* – 'сака некого, вљубен е во некого';

ѓ) Чувство на среќа, задоволство, исполнетост имаме во следниов фразеологизам: *Еден збор да t и рече, за срце t и се лери.* (14).

- **Соматизми со компонентата уста**

Устата е отвор на главата на човекот која учествува во процесот на говорење и преку која се прима храната. Функцијата на устата да учествува во процесот на зборување се гледа преку изразите што го содржат значењето зборува, односно молчи.

Заклучи ја ус t а t а. И оди. (57), – 'престани да зборуваш', во разговорниот јазик често се среќава и синонимот на овој израз со исто значење *ја за t вори ус t а t а* или *не ја о t вори ус t а t а*.

Желба и посакување да се исполнат кажаните зборови имаме во благословот: *Чул t е госрод! Да t u се розла t u ус t а t а!* (64); додека пофалба за кажаните зборови имаме во изразот: *Бре, куме, ама го измаскари, да t u се розла t u ус t а t а! Алал да t и е, куме!* (90).

- **Соматизми со компонентата крв**

Крвта е течност од витално значење за човековиот организам. Зборот *крв* се јавува како составен дел во два фразеолошки изрази со различно преносно значење пронајдени во драмскиот текст:

Крв t а ми ја исрив t е, 'некој го измачува некого до крајни граници', *Крлежи, ријавици! Крв t а ми ја исрив t е! Како да ве искорнам!* (94);

Ти вледло в крв, 'помине нешто во навика', *Какво месо со месо! Ти вледло в крв да се ррерраваш будала, рред џорбација t а...*(57).

- **Соматизми со компонентата прст/прсти**

Прстот е дел од рацете и нозете. Именките *ррс t о t/ррс t u t е* беа пронајдени во два фразеолошки изрази со различно преносно значење:

Прстите да си ги излижеш, 'нешто многу вкусно зготвено', Што зготвила моја Петрија една тава шкембиња, мидери... прстите да си ги излижеш! (65);

Не смеј се како улав пред прст! (101), – 'да се престане со неконтролирано смеење кое наликува на смеење при некоја психичка болест'. Фразеологизмот е даден во заповеден начин (2л. едн.) во форма на наредба со споредбена конотација и има функција на прилошка определба за начин.

- **Соматизми со компонентата нос**

Носот е дел од лицето што се наоѓа меѓу очите и устата и е орган за мирис. Ако окото претставува симбол на перцепција тогаш и носот, заедно со окото, е симбол на остроумноста, проникливоста, но истовремено, е и интуитивен орган.

Во драмата го сретнавме во еден пример: *не рикај нос*, 'со тон на закана, како предупредување да не се меша во некоја работа', *Во туго кесе не рикај нос!* (64). Покрај заповедната форма, во РМЈ е регистриран и изразот *си го рика/вовира носот (во сè)*.

- **Соматизми со компонентата нога**

Ногата е парен дел (од колкот до глуждот) од човековото тело, со чија помош човекот стои или се движи. Фразеологизмите со составната компонента нога/нозе не се мотивирани од нивната основна функција, со исклучок на мал број изрази како:

Сè на нозе, 'сите работи ги извршува стоејќи на нозе', *А до вечер, ушти е колку рабо ти.....сè на нозе...(30)*.

Фразеологизмите со компонентата нога/нозе можат да се сретнат во форма на пословица: *Пушти си ја ногата, колку ти е чергата!* (88), се користи како совет 'троши колку што имаш'; може и во форма на клетва: *Да би нога искриш!* (43); но, може да има и друго значење: **патот род нозе**, 'тргне на пат, замине', *Тодаш, патот род нозе! Немој ровеќе да ми сходиш над глава!* (89).

- **Соматизми со компонентата коска/коски**

Коската е цврст дел од човековото тело кој, со останатите други такви делови, го прави костурот, скелетот на човекот. Фразеологизмите со компонентата коска се јавуваат со следниве значења:

а) со прилошко значење 'до краен степен' е изразот *драње до коска* (49);

б) *ке тu ги искриш коски те*, 'ке те истепа', *Ако те види, ке тu ги искриш коски те*.(30);

в) *да си ги одморам коски те*, со значење 'да одморам', *Да си приледнам малце, да си ги одморам коски те*.(30).

- **Соматизми со компонентата душа**

Под душа, како апстрактен поим, се подразбира целокупниот духовен живот на човекот, со сите негови психички манифестации и чувства, темперамент.

Во оваа група ќе ги издвојам поинтересните примери класифицирани според значењата:

а) во форма на поговорка: *Рани душа да те слуша*.(82) – со значење 'ако добро се храниш, добро ќе се чувствуваш';

б) со значење искреност: *Не сакам да грешам душа*.(48) – 'не сакам да правам грев';

в) со значење желба, посакување: *...Сè што ти душа сака*.(77) – 'сè што сакаш';

г) со значење загриженост: *...Ми се усладило ...душава ми знае*.(82) – 'многу страда, се мачи во животот';

д) 'мило обраќање кон саканата', *С тојанке, гулабице моја, душо моја!* (42);

ѓ) *Арен си беше за арен, душа човек, туку гола душа*. (45); овде имаме два фразеолошки изрази и тоа: *душа човек*, 'многу мирен, кроток човек', и *гола душа* – со значење 'сиромав';

е) *Ама нема овде ни вера, ни душа: рара е овде*. (51), нема верба, нема милост.

- **Соматизми со компонентата ум**

Умот е моќта, духовниот орган на човекот за размислување, расудување и помнење. Тој го разликува човекот од животните и ја претставува природната човекова мудрост. Објаснувањата, дадени во толковните речници за паметта и умот, меѓу себе, во суштина, не се разликуваат многу, напротив, тие се блиски по значењето и тешко е да се повлече линија на нивно разграничување. Паметта е моќ да се забележуваат, да се чуваат и да се репродуцираат во свеста поранешните впечатоци, додека умот е способност на човекот да расудува, да создава, да помни²¹.

²¹ К. Велјановска, цит. дело, стр. 84.

И покрај тоа што во разговорниот јазик може да се јави и паметта или умот како составна компонента во фразеологизмот, значењата остануваат исти.

Умот, како составен дел од изразите, пред сè, се поврзува со процесот на мислење. Бидејќи повеќето изрази со компонентата ум имаат одделни значења што не можат да се групираат, па затоа ќе ги наведем одделно:

1. **Никако не ми фаќа умов**, зош *t o* сакаш да ми алалиш? (52) – во овој пример значењето 'мисли' е поврзано со значењето '(не) разбира, (не) сфаќа'. Во разговорниот јазик може да се сретне и *(не) ми фаќа раме t o t*.

2. Умот може да се јави со значење 'совет, поука': **Море, јас нему ќе му дадам еден ум како да си ја земе.** (16); **...Има кому да дава ум и роука, t o j** само *t o a* дава. **Друго сè зема...**(56);

3. Со значење 'се заљуби, го занесе': **Таа девојка умо t му го однесе.** (16);

4. 'Се распаметува, психички се разболува' – **Јас сирот а, овој се мрдна со умо t.** (15); **Манас t ир?...Теодос во манас t ир да го рра t ам... и сосем од умо t да се мрдне.**(68);

5. 'Отсутни со мислите, завршена работа без размислување' – **Каде ви беше умо t бре, ана t емњаци, кога го с t орив t е ова!** (68); **Тие рисјани? Море t o j и t o ги руш t и во рисјанска вера, немал ни драм ум во глава t а.** (88);

6. 'Помислува друга работа, добива друга идеја' – **...На t ерај ме да влезам во мечкина дурка, ролесно ќе ми е... Туку друг ум ми дојде, морбаџике.** (21);

7. 'Лесно манипулирање со лесен, несозреан карактер' – **лесно се носи лесен ум.** (16);

8. 'Мисли, размисли, помислува' – **Тури на ум, гдурава Анас t асијо, ако ме разбудиш уш t е еднаш рорано....бегај од мојава кука.** (10).

9. 'Постојано мисли на некоја работа, некого или нешто' – **Умо t сè t аму му оди, како јазик на болен заб.** (70). Овој фразеологизам е во функција на прилошка определба за место даден во споредбена конотација.

3.2. Фразеологизми со компонентата ѓавол

Ѓаволот е име што се дава на натприродниот ентитет, кој, во повеќето западни религии е главното отелотворување на злото. Македонскиот збор *ѓавол*, односно *дјавол*, потекнува од грчкиот збор *διάβολος* (*диаволос*), со значење **клеветник**.

Ѓаволот е митолошко зло суштество, чија примарна активност е да ги тера луѓето на грев, неговите активности се зли, насочени против човекот и Бога.

Фразеологизмите, чија главна компонента е именката **ѓавол**, се јавуваат во значења што се поврзани, главно, со зло, несреќа, непријатности, лоши мисли. За полесно да ги прикажам фразеологизмите со компонентата **ѓавол**, ќе ги подредам во две групи.

а) Во првата група се фразеологизмите чиј прв дел е именката **ѓавол**, а вториот најчесто глагол. Меѓу нив може да има сврзници, прилози и сл.:

ѓаволо т ме намами, 'лошото ме излажа', ...*јас не знам што да правам....лозје т о....ѓаволо т ме намами во него...*(96);

ѓаволо т не ме остава, 'лошата мисла ме прогонува', ...*сакам да се росве там, ама ѓаволо т не ме остава.* (54);

кој ѓавол бараа т?, 'кое лошо сакаат да ми го нанесат', *Кумашинци те! Кој ѓавол бараа т? По тебе, ида т...да те весела т далиба.* (74).

б) Во втората група именката **ѓавол** стои на крајот на фразеологизмот и најчесто е со следниве значења:

– **се крие некој ѓавол**, 'тешкотија, матна, нејасна работа', *Тука се крие некој ѓавол.* (52),

– **ме остава на ѓаволи те**, 'пропаст, ме остави да пропаднам', *Крена рака досрод денес од мене и ме остава на ѓаволи те...* (79).

Во народното верување, со влијание на сите пагански, но и христијански поимања за **ѓаволот**, тој најчесто е претставен во човечки лик, со грдо црно лице, со мали рогови на челото, со уши како на коза, со големи, крвави очи. Во овој контекст, пронајден е еден пример кој е поставен во споредбена конотација без компаративниот сврзник *како*, но компарацијата провејува низ содржината на целиот фразеолошки израз и се подразбира сама по себе: *ке ти ги ис تريжам со ножици....аман...само тоа не, каде се видело тоа чудо, ѓавол без рогови, човек без мус таки!* (24).

3.3. Фитоними

Многу често фразеологизмите се мотивирани од имињата, својствата, изгледот и сл. на растенијата. Најчести се оние во кои се споменува зеленчукот како составен дел од исхраната на нашиот човек, но се среќаваат и други кои се поврзани со домаќинството, со кујната, со садовите и др. Се разбира тие доаѓаат малку поназад во оваа хиерархија.

Овие фразеологизми ќе ги разгледаме според нивната поврзаност и нивните значења:

1. Фразеологизми поврзани со вид на зеленчук:

Во споредбена конотација: *ке те здробам како сува рирерка*, со значење 'ке те претепам': *Бедај ми од рред очи ти...заи то ке те здробам како сува рирерка!*(23).

Водечко место меѓу зеленчукот, според хранливата вредност, има тиквата. Во драмскиот текст е пронајден еден пример (именка + придавка): *Тикво зелена! Кој стои високо, тој гледа далеку!*(45), со значење 'неразумен човек'.

2. Фразеологизми поврзани со храна или вид на јадење:

Со значење 'за некоја работа треба да се потфрлат и пари' имаме во примерот: *И маџа та се соли со пари.* (69). Слично значење за некоја работа дека треба малку и да се „подмачка“ имаме во примерот: *Мусака мас сака.*(21).

Триците се основна храна на добитокот, но во зависност од нивниот вид има и трици кои се користат во исхраната на луѓето и влегуваат во групата на здрав начин на исхрана. Во драмата беше пронајден еден израз со овој вид на храна, но значењето не е поврзано со неговата нутритивна вредност: *Будалаци, си тници, трици!* (19), со значење 'зборува или прави глупости'.

3. Фразеологизми поврзани со садови кои се користат во домаќинството:

Не сакам во туѓо тенџере сол да турам.(73) – 'не сакам да се мешам во туѓа работа'.

Со значење на *Ниш то. Со рразно бардаче не среќаваш.* (40) – со значење 'нема многу среќа'; *Госрод да ти даде момче какво и то си сакаш! На свадба да ти играм! Со решето вода да ти носам!* (72), значењето на овој фразеологизам е 'невозможното да стане возможно', што всушност е спротивно на општо познатото значење на 'залудна работа, работа од која нема резултати, нема видлив ефект' во изразот *ролни вода со решето* познат во разговорниот јазик.

4. Фразеологизми поврзани со вид на пијалак

Виното е едно од најпопуларните алкохолни пијалоци и се смета за една од најважните состојки на европската и медитеранската кујна и култура. Во драмата беа пронајдени два примера поврзани со овој вид на пијалак:

Те удрило **вино t o** в глава! (85), – со значење 'се опијани'; и во форма на клетва: **Бог да го убие вино t o**, и t o ми го ори нунко t o! (85).

5. Фразеологизми поврзани со прехранбени производи

Лебот е симбол на животот, симбол на егзистенцијата на нашиот народ кој со векови живеел во крајна беда и сиромаштија. Сето ова нашло свој одраз и во фразеологизмите во чиј состав влегува лексемата **леб** како компонента што го определува значењето на самиот фразеологизам.

Во драмата беа пронајдени два примера со различно семантичко значење:

- благослов: *Нека t и е алал лебо t и t o го ја деш!* (32);

- клетва: *Арам ми го ја деш лебо t !* (30).

Во еден пример, во споредбена конотација, се сретна и **медот** како најсовершен производ на природата, во кој се наоѓаат готови, сите состојки кои го градат човечкиот организам:

Зрно t o сла t ко како мед, како гласот t твој... а бело t o... како килибар. (72).

6. Фразеологизми поврзани со растенија/цвеќиња

Во споредбена конотација во еден пример се споменува и растението врба: *Каква врба – t аков клин.* (94); и уште еден пример од оваа група: *Не гледај го коренче t o, гледај го цвеќенце t o.* (73), со значење 'да не се гледа нечие потекло, туку секој човек да се проценува според неговиот карактер'.

3.4. Зооними

Секојдневниот контакт на човекот со животните си нашол свој одраз и во фразеологијата. Најчесто се прават споредби меѓу соодветното животно и човекот, па така мудроста, итрината, работливоста и мрзливоста, се поврзуваат со карактерните особини на човекот. Најголем број фразеологизми од оваа група се споредбени фразеологизми и затоа така ќе ги класифицираме:

- Фразеолошки зооними според функцијата во реченицата

1. Споредба на глаголска основа, т.е. се споредува како се врши некое дејство: *Се туркаа t како овци в t рло.* (35); *и t o си се раскрекала како кокошка.* (10); *Си ги исчис t ила... како мачка со орашка да мавнала pреку нив.* (25), – со значење дека 'нешто е многу лошо направено'.

2. Споредба на придавска основа, односно основното значење е какво е нештото: *Брза како срна. (71); кро т ок како јаџне. (68); и т ар како лисица. (68).*

3. Фразеолошки зооним во функција на предмет: *Не можеш на коњо т, удри на самаро т. (28);* има уште една варијанта на овој фразеологизам: *Не можеш на а т о т – ра удри на самаро т. (89)* – 'не можејќи му ништо на силниот, му се нафрлаш на послабиот'; *се надул како мисир. (32); дос т а, бре, рарагал! (33)* – 'многу зборува', во нашиот јазик може да се сретне и изразот *зборува како рарагал* со исто значење;

4. Фразеолошки зооним во функција на прилошка определба: *кога оди ро калдрма, како мачка од камен на камен с т арнува. (32).*

• Фразеолошки зооними со компонентата ламја

Зоонимите со компонентата **ламја** се среќаваат во два примера:

- На почетокот на фразеологизмот со значење на неможност да се помири со судбината: *Ме изеде ламја... циџанка да ме целива... леле јас сиромав... ш т о ме најде! (78);*

- И на крајот на фразеологизмот означувајќи ја карактерната особина ненаситност кај човекот: *Ми го ларна лозје т о... ламња ненаси т на! (67).*

Во двата примери може да се забележи двојство во употребата на компонентата *ламја/ламња*, каде што може да претпоставиме дека авторот ја употребил дијалектната форма или евентуално претставува грешка на редакторот.

• Фразеолошки зооними – примери за синегдоха

Во драмата „Чорбаци Теодос“ се сретнуваат два примера во кои, како основна компонента, е употребен еден орган наместо животното во целина: *Какви ти се тие мустаки?... ош то ти се излере ни и извалкани како биволешка опашка? (24).* Ова е класичен пример за синегдоха. Значењето е дека 'мустаките се многу валкани како биволешката опашка'; *раце те ѝ ле т аа т како крила од џулаби. (71).*

• Други фразеолошки зооними од оваа група

Неснаоѓање во одредена ситуација, дезориентираност имаме во следниов фразеологизам: *Ама да знаеме коџо чекаме, а не како џуски во маџла. (45).* Фразеологизмот може да се употреби и само како *џуски во маџла*.

Има и други фразеологизми кои се малку сликовити и може да предизвикаат хумористична реакција како и повеќето од оваа група: *Сѐ сум очис т ила, ни мравка т рошичка не може да се најде. (20); риба т а во вода,*

а т и г а н о т на о г а н.(77); мечка с т р а в, мене не с т р а в. (21); од една коза две
кожи на бива. (96); не ми го исрила чавка мозоко т, да земам т а к в а, р а да
ме рани со муви.(19).

3.5. Онимиски фразеологизми

Во драмскиот текст пронајдени се фразеологизми од оваа група кои ќе
ги разгледаме според компонентите што ги содржат:

1. Фразеологизам во кој основна компонента е име на позната личност од
народните умотворби:

..Не сум јас с т р а ш л и в е ц... ама нејќам ни да се р правам овде некој **Марко
Крале**. (12) – со значење 'не сакам да се правам многу силен'; Сега ќе ве
исечам с и т е како **Марко Крале** црни апарини! (98); Сега ра к т и, Арсене,
како **И т а р П е т а р** со крава т а ш т о си ја кудел, кога ја р продавал, како не
дава млеко. (69).

2. Фразеологизам во кој како една од компонентите се јавува географско име
или некој друг тип на сопствена именка:

Па, ра, ра ја м р а л а **Гос т и в а р**. (85);

Името на реката Вардар се сретна во неколку варијанти и тоа: Поарно во
Вардар да се удавам, кога не можеме да се земеме...(42); Тоа не е за
р плачење, т у к у за во Вардар да вење. (70); Ене ви го Вардар, скокај т е,
да ве т е се! (88); Како ќе роминам низ г р а д ваков... Море, р право во Вардар,
да се удавам! (101).

3. Фразеологизми во кои како главна компонента се јавува име на лик од
Библијата:

Немој ровеќе да ми с т о и ш над г л а в а како **све т и Аранѓел** со сабја т а! (89);
Ме расрнале и ме мача т како **Рис т ос** на крст о т! (96); се сретнува и
варијантата: Сраси ме т и, сраси т е л е **Исусе Хрис т е!** (94).

4. Фразеологизам во кој се среќава ликот на Настрадаин - оца: не ќе с т о р и ш
безбели, како Нас т р а д и л - оца, да сечеш г р а н к а на која седиш. (63), 'да не
дозволи да ја сопре работата која му носи богатство'.

4. Глаголски фразеологизми:

Фразеологизмите во кои како заглавен збор се зема глаголот можеме
да ги анализираме според дејствата што ги вршат во реченицата.

4.1. Со изразување дејство или означување физичка или психичка состојба на човекот:

а) изразување дејство: *Кога с т е на зор т – ромагај, а росле... фрлај дрвја и камења. (59);*

б) глаголските фразеологизми кои означуваат состојба на човекот, најчесто се јавуваат како составни делови на изразот делови од човековото тело: *Мрак ми раѓа на очи! (58); срцево ми игра од радост! (57); срцево ми се т ресе... знаеш машко срце... (10).*

Со нив се соопштуваат и различни доживувања и чувства: *душава ми знае. (82); не сакам да грешам душа. (48); ќе рукнам од мака! (41) – ’некој многу се нервира, се јадосува‘; или варијантата не рукај ме така! (41) – ’не ме нервирај‘, ќе умрам од срам! (86) – ’се чувствува многу засрамен‘.*

4.2. Глаголски фразеологизми според глаголските времиња и глаголските лица:

Во драмата „Чорбаџи Теодос“ глаголските фразеологизми се среќаваат во следниве форми:

а) Формите на сегашното време, освен со несвршени глаголи, се образуваат и од свршени глаголи, но тие не означуваат вистинска сегашност и се несамостојни – се употребуваат со некои сврзници или честички: *ќе ти чинам ала! (51); ќе умрам од срам! (86) – ’се чувствува многу засрамен‘. Примерите се во 1л. еднина.*

Во драмата се сретнуваат и примери во 2л. и 3л.:

- 2 лице: *смрдиш како бочва! (24) – ’некој мириса многу непријатно на алкохол‘;*

- 3 лице: *не би бил тој така нагизден... да нема толку рари, зашто рара чис ти и рара се кара... (32) – со значење ’колку е голема моќта на парите‘; кој рревари, тој товари! (40) – ’кој ќе стигне прв тој има успех‘; село гори, баба се чешила. (95) – ’кога се случуваат важни работи, некој се занимава со неважни нешта‘. Во врска со последниов пример, во нашиот јазик може да се сретне и фразеологизмот: *рлен се рлени, баба се чешила* – со истото значење.*

б) Формите на минатото време се пронајдени во следниве варијанти:

- употреба на минато неопределено свршено време (перфект) со значење на констатација: *сме задоцниле кога госрод делеше. (62);*

- комбинација на две глаголски времиња (минато неопределено свршено + идно) со значење на заповед имаме во примерот:

Се фа т ила баба на оро, ќе игра! (91) – 'кога ќе се почне некоја работа се тера до крај';

Или во негативна конотација, истата комбинација на глаголски времиња ја среќаваме во примерот: *ваква веселба ни т у имало, ни т у ќе има!* (91).

в) Формата на идно време се среќава во следниов фразеологизам: *Шт о ќе закораш, т оа ќе искораш!* (69) и неговиот еквивалент, повеќе познат во разговорниот јазик *и т о ќе росееш, т оа ќе жнееш*.

г) Примери во кои е употребен можниот начин, во потврдна форма: *од гроб би с т анал....кога има неш т о да грабне*. (43); *би т е чекала довека!* (42); или во негативна форма: *да не би се разбудил!* (43).

4.3. Глаголски фразеологизми во функција на прилошка определба:

- За место: *од гроб би с т анал....кога има неш т о да грабне*. (43);
- За означување степен: *драње до коска*. (49);
- За време: *сме задоцниле кога госрод делеше*. (62); *би т е чекала довека!* (42).

4.4. Фразеологизми во заповеден начин

Форми за заповеден начин има само за 2л. едн. и 2л. мн. Недостигот на специјални форми за другите лица се надополнува по синтаксички пат со соодветните форми за сегашно време + **да** (да си ми жив) и **нека** (нека ти е со среќа). При тоа **нека** најчесто се сврзува со 3л.

а) Фразеологизмите од оваа група носат разни семантички значења:

- поздрав: *оди со здравје!* (54);
- благослови: *дал т и бог добро!* (67); *нека ни е аирлија кумс т во т о!* (78); *нека т и е ала лебо т и т о го јадеш!* (32); *да т и се розла т и ус т а т а!* (64);
- клетви: *да би нога искриш!* (43); *Шт о му би, госрод да го убие!* (10); *Бог да го убије вино т о, и т о ми го ори нунко т о*. (85); *раднала, ра не с т анала!* (23).

Постојат и некои фразеологизми во императивна форма кои не искажуваат заповеден начин:

- во потврдна форма: *С т ори ми да т и с т орам!* (96) – 'направи нешто за мене, за да направам и јас нешто за тебе'; *Миж и да т е лажам*. (24) – станува збор за 'несериозна работа и отворена недоверба во тоа што е кажано'.

Во нашиот јазик се сретнува и еден компатибилен израз на претходниов, кажан во иронична смисла со исто значење: *мижи Асан да т и баам*.

- во негативна форма: *не чешај се од чорбација т а!* (62).

б) Во некои примери се употребува извикот **ај** во случаи на обраќање: *ај да си ми жив куме!* (79); *ај нека е аирлија!* (64).

Овие фразеологизми можат да се употребат и со формата **ајде**, но има и примери каде се изоставени двете форми: *Да си ми жив и радосен!* (102), *да си ми жива и здрава!* (72), *Аирлија, сеф т е!* (64).

4.5. Други фразеологизми од оваа група:

- *С т ори себар.* (96); *куме, одврзи го кесе т о...!* (96) – 'фрли некоја пара'; *ми се ис т ори де т е т о!* (15) – 'многу ослабе';
- Во негативна форма: *не ми фаќа умов.* (52); *да не фрла мерак!* (30);
- Во споредбена конотација: *смрдиш како бочва!* (24) – 'некој мириса многу непријатно на алкохол'.

5. Придавски фразеологизми

Со придавските фраземи се именуваат одделни карактеристики на лицата, на предметите и на поимите. Тие се јавуваат во улога на придавка во реченицата. Основната функција на придавката во реченицата е функцијата на определувач на именката.

Во придавските фразеологизми спаѓаат споредбените фразеологизми: *т р е ш т е н ријан како земја в р роле т.* (49) – 'многу пијан'; *зрно т о сла т ко како мед.* (72) – 'многу слатко грозје'.

1. Придавските фразеологизми во реченицата се јавуваат во:

а) атрибутивна функција: *с е с т р о сла т ка*, 'мила, блиска личност', *Оф, с е с т р о сла т ка, т и знеш каква мака е т о а!* (13); или *бра т е сладок*, *Еј, Еј бра т е сладок, земја на земја! Таа т и е најарен рријател..; тврда глава*, 'тврдоглав', *Со тврда т а глава, асли како него си!* (20); *рразно бардаче*, без среќа, без к'мет, *ниш т о... со рразно бардаче нè среќаваш...* (40); *фа т ена во рацете*, 'неспособна' *ке се ма т ка онаа фа т ена во рацете со таа дамка.* (35). Независно што изразот не содржи придавка како основна компонента, општото значење и функција што ја врши е придавска;

б) Со предикативна функција (во случаи кога придавскиот фразеологизам се јавува во функција на именски дел од глаголско-именскиот прирок тој се согласува со подметот по категориите род и број: *Ќе се зацрнат за цел век...* (13).; *зашт о тие се голи и боси и зли како осн.* (80) – 'многу сиромашни'.

5.1. Фразеологизми со компонента придавка што означува боја:

Дел од овие фразеологизми се споредбени во чија основа лежат основните значења на овие придавки. Така и значењата на овие фразеологизми се просирни²². Ќе ги разгледаме во неколку групи:

а) фразеологизми со прва компонента придавка + ЛИ (лично име):

црна Нацо, 'проклета, несреќна', *Не викај t олку, црна Нацо, не знаеш дека срие?(8)*;

Кај фразеологизмите од овој тип ЛИ се променливи. Името може да биде и машко и женско.

б) споредбени фразеологизми:

Црна како циганка. (73), – 'многу црна';

Родот и бројот на придавката се усогласува со подметот.

в) фразеологизми како именска синтагма:

Фразеологизмите со основна компонента придавка што означува боја може да претставуваат и именски синтагми од придавка и именки. Овие фразеологизми најчесто се употребуваат како именски дел од именскиот предикат: *Не е бела рара за црн Циган. (62)*; Антонимите бела (пара) и црн (Циган) ја дополнуваат експресивноста на изразот.

г) фразеологизми во кои главната компонента не е придавка туку фактитивен глагол од придавска основа: **позлати** и **зацрнат**:

Да t и се розла t и ус t a t a! (89); *ќе се зацрна t за цел век. (13)*;

5.2. Фразеологизми со компонентите *жив* и *мрт* ов

Едни од најинтересните фразеологизми во македонскиот јазик се фразеологизмите во кои една од компонентите е придавката **жив**, **-а**, **-о**. Интересно е што ретко во некој случај може да се употреби оваа придавка во множина.

а) Фразеологизмите со прва компонента *жив* се најдобар доказ дека фразеологизмите не можат буквално да се преведат, бидејќи на нивниот пример се покажува целата апсурдност на буквалниот превод на односките фразеологизми. Такви се фразеологизмите:

Никој жив нема! (23); овој фразеологизам може да го видиме и во друга форма, но со исто значење 'нема никој': *Жива душа нема*;

²² С. Велковска, цит. дело, стр. 54.

Жив да се изеде! (18), /Жива ме изеде! (38), / жив ќе ме изеда t ! (76) – 'многу се лути, се нервира за нешто';

Го изеде жив срам од луѓе t o. (42) – 'се засрами многу';

Сио t ме направи жива вода! (66) – 'многу мокар, испотен';

Сè живо во куќава, 'сите во куќата', Кога џорбација t а неш t o ќе зароведа, t oа го знае сè живо во куќава. (11).

Анализата на значењата покажува дека нивното значење не е поврзано во прва линија со значењето на придавката *жив*. Се забележува дека дел од фразеологизмите значат нешто во голем обем, количина. Од примерите јасно се гледа апсурдноста на буквалното сфаќање.

Еден дел од фразеологизмите со прва компонента *жив* се благослови: *Ај, да си ми жив куме! (79); да си ми жив и радосен! (102); Нека е живо кумашинце t o, да порас t е големо момче! (64).*

б) Од фразеологизмите со компонентата **мртов** пронајден е еден пример и тоа: **мртов пијан**, 'многу пијан', *Теодос мр t ов ријан да биде! (92).*

За разлика од фразеологизмите со прва компонента **жив**, каде што се јавуваат и благослови и клетви, кај овие фразеологизми се јавуваат само клетви. Во разговорниот јазик познат е примерот: *Мр t ов да не с t анеш!*

6. Прилошки фразеологизми

Основната функција на прилозите во реченицата е функцијата на прилошка определба, т.е. определувањето на глаголското дејство од гледна точка на некоја околност. Според составот на компонентите, тие можат да бидат составени од два прилога, но голем е бројот на прилошките фразеологизми во функција на прилог во реченицата и коишто се составени од други видови зборови. Тие, во реченицата, се јавуваат во функција на следниве определби:

а) за начин: **влегува на ррс tи**, 'многу внимателно, полака, тивко', *...нејзинио t с tрав не е силен, но за t oа е рос t oјан. Влегува на ррс tи со метла в рака. (8); ако биде рорано – лошо, ако биде родоцна – уш tе ролошо. (12);*

б) за означување степен: **драње до коска**, 'наоѓање во крајно тешка, безизлезна положба', *Драње до коска... бего t tе дере со десеток и со други давачки. (49);*

в) за место: *од гроб би с tанал кога има неш t o да грабне! (43); во tуѓо кесе не рикај нос. (64) – 'не се мешај во туѓа работа'; не сакам во tуѓо tенџере сол да tурам. (73); бедај ми од рред очи, tи кукумјавко! (23); не викај, не*

викај, ророви *t* и викале над глава! (10); Си раднал в мрежа. (60) – 'се вовлекол во својата работа';

г) за време: *сме задоцниле кога госрод делеше!* (62);

д) за причина: *ќе умрам од срам.* (86) – 'многу ќе се засрамам'; *ќе рукнам од мака.* (41) – 'многу се невира, се јадосува'.

7. Извично-модални фразеологизми

Со извично-модалните фразеологизми се искажуваат различни видови чувства и емоции. Повеќето автори сметаат дека во нивниот состав се присутни извиците и модалните зборови. Со нив се изразува:

а) одобрување, пофалба, восхит: *алал да *t* и е име *t o* ш *t o* го носиш!* (33); *машала, машала, убоено е да не е урок.* (66);

б) несогласување, разочарување, прекор: *каде ви беше ум *t*, ана *t* емњаци...?* (88); *никако не ми фаќа умов.* (52); *ришман е ш *t o* се родил.* (55);

в) согласност: *кога е *t* ака, нека е со касме *t*.* (80); *е, *t* оа веќе... ќе фа *t* и мес *t o*!* (56); **t* и било речено, *t* ака сакал госрод!* (62);

г) желби и благослови: *нека *t* и е со среќа.* (99); *нека ни е аирлија кумс *t* во *t o*!* (78); *чул *t* е госрод!* (64);

д) клетви: *госрод да го убие!* (10); *да не би се разбудил!* (43), *да би нога искришл.* (43);

8. Фразеологизми според потеклото:

Фразеологизмите се сликовити и оригинални изрази, кои честопати се базираат на фолклорни мотиви, нудат многубројни податоци за одреден народ, за неговото минато, за обичаите и за културата. Фразеологизмите главно се пренесуваат од генерација на генерација во неизменета или донекаде изменета форма, но во голем број се неразбирливи и непреведливи. Одредувањето на нивното потекло е многу чувствителна работа. Во македонската фразеологија можат да се изделат три слоја: меѓународен, балкански и словенски слој. Оние фразеологизми што отсутвуваат од балканските јазици, или пак се сметаат за калка од словенскиот елемент на Балканот, а ги има во словенските јазици, како во источните така и во

западните словенски јазици, се сметаат за дел од словенскиот слој во македонската фразеологија²³.

- Фразеолошки изрази од словенско потекло

Во прв ред овде спаѓаат фразеологизмите што се врзани со религијата. Напр.: *господ ни го донесе! (61); дал ти бог добро! (13); чувај боже и брани! (8); господ да чува! (10).*

- Фразеолошки изрази од несловенско потекло (од турскиот јазик):

алал да ти е името што го носиш! (33); ршман е што се родил! (55); машала, машала, убоено е да не е урок! (66); аирлија, сеф те! (64).

9. Фразеологија со мимики и гестови

Невербална та комуникација во дидасталија та

Драмите како литературен род и вид имаат посебни белези во својата форма: дијалог, монолог, дидасталија, пролог, чинови и епилог. Структурата на драмскиот текст е дијалогска што воедно значи дека огласувањето на ликовите не е проследено со раскажување, т.е. драмата прикажува, а не раскажува.

Кон текстот на дијалогот се јавуваат дидасталиите или „понатамошниот текст“ со кој авторот најчесто дава упатства за тоа како треба сценски да изгледа изведбата на дијалогот. Дидасталијата е вметнат текст пред чиновите и појавите во кој писателот дава кратки објаснувања и упатства во какво движење треба да се направи одреден лик. Текстот на дидасталијата се става во загради и обично се пишува со поинакви (курзивни) букви од тие во дијалогот.

Во рамките на истражувањето на фразеологизмите во драмските текстови се забележа и еден дел кој излегува од рамките на вербалната комуникација. Тоа е логично, бидејќи се работи за драмски текст, во кој освен вербалната комуникација меѓу ликовите, има и невербална.

Невербалната комуникација ги пренесува емоционалните состојби и ставови со цел да се регулира меѓучовечката интеракција. Главните канали на невербална комуникација се визуелна комуникација (визија, допир и гледање), изрази на лицето, јазикот на телото (допир, држење на телото, гестови со рака, движења на главата) и др. Невербалната комуникација се одвива со помош на знаци. Знаците имаат свое значење, а ние како

²³ К. Велјановска, цит. дело, стр. 41.

приматели на пораката треба да знаеме да го декодираме „значењето“. Токму во тоа „декодирање“, на значењето на невербалната комуникација вметната во дидаскалијата, се пронајдоа многу „скриени“ фразеолошки изрази.

9.1. Фразеологизми во визуелната комуникација

Многу социјални психолози сметаат дека визуелниот канал за комуникација е еден од најважните, ако не и најважниот канал на невербална комуникација.

Визуелна комуникација се однесува не само за да се види контактот со очите, туку и визијата на достапни и корисни социјални знаци. Контактот со очите е обично многу краток, во просек на една секунда, додека просечната должина на ставовите е три секунди.

Во драмата „Чорбаџи Теодос“, пронајдени се следниве фразеологизми од овој тип:

В очи му се смее, ' директно го гледа в очи, без да се срами', (Нему т ој ис т о т ака му е и смешен... и в очи му се смее.) (11);

Му намигнува на Поцко, 'работата добро ќе се заврши', (Криејќи ја голема та радост... му намигнува на Поцко.) (64); – во овој пример не е спомната компонентата око, но гестот кој е направен со окото (намигнувањето) е знак на невербалната комуникација.

Се гледа од глава до ре т ици, 'се гледа целосно', (Поминува неколку ра т и ро нив со че т киче т о... Се гледа од глава до ре т ици), (101); погледот со очите од горе до долу е знак на невербалната комуникација.

9.1.1. Фразеологизми во изразите на лицето, гестовите и јазикот на телото

Изразувањето емоции и изрази на лицето е пред сите форми на невербалната комуникација. Лицето е најизразена и најпрепознатлива карактеристика на сите човечки суштества. Лицето е најголемиот емотивен речник на душата. Тоа зборува и без користење на зборови. Од инспекцијата на лицето може да се дознае многу за луѓето, односно за постојаната маска која ја кријат намерно или несвесно и се обидуваат да ја потиснат во близина на социјалната средина, иако честопати не им успева. Едноставно 'лицето те издава'.

Во оваа група пронајдени се неколку фразеологизми кои ќе ги групираме на следниов начин:

А) Фразеологизми во изразот на лицето:

Од изразот на лицето кој означува дека 'некој многу се засрашил дури лицето му поцрвенело од срам', имаме во фразеологизмот **роцрвене т а од срам**, (*Поцрвене т а од срам.*) *Повели! (Ги гол т а солзи т е.)* (72).

Б) Фразеологизми во гестовите со прстите на рацете:

Гестовите со рацете се усогласени со говорот и претставуваат важен додаток на емоционалните експресији. Тие се составен дел од нашата вербална презентација. Без оглед на разликите меѓу групите и разлики меѓу поединците, постојат варијации во фреквенцијата на гестови. Истакнувањето или точниот опис на нештото што ние сакаме да го претставиме усно честопати е придружено со гестови. Гестовите со прстите и рацете се навистина интересен начин на комуникација. Тие имаат јасна визија, и во потполност може да се разберат нивните значења. Фразеологизмите од оваа група можат да бидат:

- поврзани со челото:

Треба да имаш повеќе овде, синко мајчин, овде! (Се чукнува ро чело т о.) (27); – со значење 'треба да имаш повеќе ум'; *Ех, овој Циганин, муш т ерија мој, баш заслужил... (Се чукнува ро чело т о).* *Иј, ш т о би т ој бил за кум! (Се смее.)* – со значење на 'исмејување и чудење за плиткиот ум';

- поврзани со главата:

(Теодос кој сам седи рододен од ресна т а, се удира со т ураници ро глава и ја удира глава т а во дрво т о...) (92); *Јас сум за жалење и рлачење! (Се удира очајнички со т ураници ро глава т а.)* (86) – двата фразеологизми се со исто значење 'врвна очаеност';

- поврзани со религијата:

(Се крс т и) Бог да го рпрос т и!; (45),(79); *(По него, крс т ејќи се со широки гро т ески движења.)* (47); *(Се крс т и.) Помогне т е ми сега си т е све т ци, ангели и ѓаволи!* (48); *(Крс т ејќи се.) Оф, госроде, госроде!* (74); *(Се крс т и и гледа нагоре.) Госроде, госроде... т и се молам, госроде избави ме од лукави т е!* (74);

- поврзани со поздравите, благословите:

(По него со гес **t** и со мимика: „Срекен **t** и **p a t**! Многу **t** и среќа!“ Како да ги **t** урка напред со раце **t e.**) (59); (Ја **t** рие брада **t a** со **p a r a t a.**) Аирлија, сеф **t e!** (64); (Му целива рака на Теодос.) Да си ни жив куме! (79); (Му **p**риоѓа и му целива рака.) Да си ни жив куме! (79);

- други фразеологизми од оваа група:

(Крева раце како за моли **t** ва) – ’не може на крај да излезе со некого, знак на одбивање’, Давадосе да се баџиме! Ама... не! (Крева раце како за моли **t** ва.) Не... (65); (со **p p c t u t e** да робара **p a p и.**), Амин и **t** ебе – рака **t a!** (и дава знак со **p p c t u t e** на Цонка да му робара на Теодос **p a p и.**) (64); (Одмавнува со рака **t a**, гес **t** измеѓу извинување и: „оди **p o ģ a в o л и t e**“).

В) Фразеологизми во гестовите со прстите на нозете:

(оди... на **p p c t и**, зборува **t** ихо **p**лашејќи се од својо **t** сорс **t** вен глас.) (7); (Вледува на **p p c t и** со **м e т л a** в рака.) (8); (нас **t** ојува на **p p c t и** да **g a з и**, но нозете, отежнати од умор, сами **t** ешко му се сруш **t a a t**...) (10); (Изледува на **p p c t и.**)(22); Заедничко за сите овие фразеологизми е истото семантичко значење, а тоа е – ’оди многу внимателно, полека, тивко’.

Г) Други фразеологизми во јазикот на телото

Телото опфаќа знаци на контакт, ориентација на телото, држење, гестови и движења.

(Гласо **t** му се кине) – ’чувствува голема болка за некого, нешто’, (Гласо **t** му се кине.) Не се....сме...сме...ам...чо...чо...чорба...и...Ме да...да...ви ка...а...илица...(101).

Во овој фразеологизам забележуваме неподготвеност која му „помага“ на говорникот да се задржи на зборот, бидејќи е тешко да се пробие во такви околности. Истражувањата во невербалната комуникација покажале дека голема веројатност на планирањето за говор се случува на почетокот при формирање на реченици. Во спротивно, колку подолго трае изјавата, толку подолго ќе трае паузата. Во спонтаниот говор чести се прекините кои укажуваат на дефект на социјалната интеракција, бидејќи тие ги прекршуваат правилата за измена и дополнување на говорникот.

Во сите невербални знаци на движење, барем според нашата свесна контрола, едноставно ги покажуваме нашите чувства. Така во примерот:

Многу сум балдисал, нештo ми се скршило овде. (Покажува на **г p a д и t e.**) (99), се означува голема болка, тага, разочарување.

II. Анализа на фразеологизмите во драмата „Бегалка“

1. Фразеолошките изрази според структурниот модел:

1.1. Фразеолошки изрази кои по структурниот модел одговараат на реченица:

- Фразеолошки изрази кои можат да се употребуваат самостојно:

Два ретла на едно гумно не колваат. (53); секоја планина со својата тежина (15) – 'секој си ги знае своите маки, секој сам си се справува со проблемите'.

- Пословици и поговорки:

Повеќе автори пословиците и поговорките ги вбројуваат во фразеолошкиот состав на еден јазик, бидејќи имаат допирни точки со една од можните дефиниции за значењето на фразеологизмите. На пр.: *се мажила мома да не седи дома. (74) – 'не се омажила од љубов';*

кој превари, тој товари. (56) – 'кој ќе стигне прв тој ќе има успех'.

Во некои пословици може да се содржи фразеологизам, а таа како целина да не претставува фразеологизам. На пр.: *Сиромаштијата рира од радос, се сили, се си ти, а чорбашиите обесиле носови – да рукнат од мака. (110); Е, живо ти! Овој живо ти е, Трирко, како некое тркало со зарци... (109).*

Компонентите на пословиците и поговорките не можат да се заменуваат со други зборови. На пр.: *Ние за волкот зборуваме, а волкот на врата. (111).*

Зборот *волк* не може да се замени со именка од женски род *волчица*, ниту пак да биде во множина – *волци*.

- Поздрави

Поздравите се готови формули што се употребуваат при поздравување, во разни средби. Тие се непроменливи изрази кои го означуваат односот на единките и нивната блискост. Во драмата „Бегалка“ мал е бројот на поздравите од словенско потекло:

Добра ти ноќ! (56); Добра ви вечер. (90); Здраво живо на си ти дома, на свака Цена, на... (80).

Изразот напишан како *здраво живо* можеби е редакторска грешка. Поздравот *Здраво – живо на си ти дома* не соодветствува со формата *да сме*

живи и здрави, туку означува 'прати поздрав на...'. Во примерот: (*И* родава кесиче.) *На, ова на Ленче, за здраво живо... малце шеќерчиња, леблебиш...* (52); *ќе речеш, ете, здраво живо од Досета...* (52); фразеологизмот **за здраво живо** се однесува на храна што се дава во знак на поздрав.

Поголем дел од поздравите се заеднички за сите балкански јазици. Пр.: *Добро си дошол, џорбаџи Стојко.* (76); *Ај, добро сум наишол.* (76); *Прошт евај, аџија, и седи со здравје.* (62); *Со здравје, сестро, прошт евај и ти.* (74); *Со здравје, сват Стојко!* (80).

Интересна форма на поздравување е изразот (*Влегува и се ракува.*) **Помози бог!** (75), кој се среќава на повеќе места во текстот, но и формата за отпоздравување **Дал бог добро...** *Повели!...* (75) која би можела да се употреби и како општа форма на благослов.

• Благослови

Во драмата „Бегалка“ се среќаваат благослови во кои формата *здрав*, *-а*, *-о*, *-и*, е изоставена и заменета со друга, но значењето останува непроменето. На пр.:

Господ да ви ја роживи. (76); *и вие да с'те живи!* (76); *да си ми жива ќерко!* (80); *да ни е жив с'то години!* (94); *Нека ни е живо Ленче...* (105).

Во драмскиот текст се среќаваат и примери во кои е изоставена формата *жив*, *-а*, *-о*, *-и*. И во овој случај значењата остануваат непроменети. На пр.:

Здравје да има те! (76); *Нека му е на здравје!* (63); *Од мене дар, од бога здравје!* (80).

Еве неколку други благослови: *добро ти бог дал!* (72); *со бога напред!* (77); *аџија нека е!* (79); *нека му е на здравје!* (63); *Сè наредица да ти оди.* (78); *За многу години!* (117); *Да му е алал кој го измисли овој ден.* (109).

• Клетви

Од клетвите како поинтересни ќе ги изделам следниве: *Арам да му е, от'ров да му се с'тори.* (102); *Занем да занемиш!* (94).

1.2. Фразеолошки изрази кои по структурниот модел одговараат на синтагма:

Оваа група ја сочинуваат неколку подгрупи. Во зависност од тоа колку видови зборови се присутни во фразеолошките изрази, се izdelуваат изрази составени од:

- **Придавка и именка (можат да бидат придружени со предлог или не):**

*Арен ум ми даваш. (49); А кој е крив за тоа? Твојата луда глава! (93); – 'неразумно, површно размислување'; Така ти било ризикувано, божја волја! (70) – 'по волјата на бога'; жими бело видело. (112), – со значење 'се колнам во дневната светлина'; синонимен израз со исто значење е фразеологизмот **жими очи. (84); видовме малце бел ден. (110), – 'тешкотијата се намалила'; Што е тоа да ја скара, лош збор да и каже? (116);** придавка + ЛИ: **сладок Досе. (52), – 'мило обраќање кон саканиот',** во овој израз ЛИ може да се менува без да се наруши семантичкото значење.*

- **Во ретки случаи се сретнува и обратен редослед на зборовите (именка + придавка):**

Да ти кажам, брате сладок, толку ми е жал...(64); Оф, дуларче бабино! (116), двата изрази означуваат 'мило обраќање кон член од семејството'; *Така, синко мајчин! (62),* изразот се користи при псовки, кавги или обраќање кон противничката страна.

- **Две именки: (се јавуваат со или без предлог / сврзник / глагол):**

лаф муабе т во примерот: *Што е тоа, сте курдисале, да речам, лаф муабе т, а не гледа те да се догви те. (70); ни на крај ум, не ми е ни на крај ум. (112); да бива рилаф со лаф... (73); мачка на грб раѓа ли?(54), – 'снаодлив човек, секогаш се дочекува на нозе'; Крвта вода не бидува. (103).*

- **Два глагола:**

Сака, нејке, Ќе дојде, да речам, сака, нејке. (60); Ама јас, и сакам, и нејкам... не знам ни сам...(66); Миџи да те лажам! (96); Сè што имав испродадов. Жена та, бре, не давај, криј, рус ти, штури, а јас – удри на неа...(85); Кој превари, тој товари. Може да те робара некој друг... (56).

- **Категорија количина:**

Заедничко за сите фразеологизми од овој тип е прилогот за количина *многу* односно *малку* кој стои во објаснувањето на нивните значења. За почеток ќе наведеме неколку примери во кои една од компонентите е број, а понатаму ќе ги анализираме сите останати случаи кога со други јазични средства се постигнува значењето на количина.

с т о р а т и сум т и кажала, 'една иста работа е кажана многу пати'; *А велиш ме сака, а? Па с т о р а т и веќе сум т и кажала.* (50).

Во овој случај забележуваме истакнување во голема количина, преувеличување во нагорна линија, односно ја забележуваме хиперболата како еден карактеристичен начин на изразување на значењата во фразеологијата.

Тоа можеме да го видиме и во следниов пример: **илјада ро илјада р а т и да ми кажеш**, *Илјада ро илјада р а т и да ми кажеш, рак ќе ми биде мило.* (50); **с т о години да живееш**, *...ако ја бацаш еднаш, ќе сакаш, е т е, с т о години да живееш...* (51); **со с т о очи да ја гледаш**, *...девојка т а ...мана си нема, ра со с т о очи да ја гледаш.* (79).

Во фразеолошките изрази: *Да риеме, еднаш се живее!* (91), – 'се вели како објаснување или оправдување зошто нешто се прави, а не е секогаш во ред да се прави'; **два ре т ла на едно думно не колваа т**. (53); **госрод не дава две добра на едно мест о**. (67); **не се ни ррви, ни последни**. (48) – со значење 'има многу како него'; **момче и рол**, – со значење 'многу добро момче', *Ама ш т о добро момче си одбрала! Момче и рол...* (95); **како да се родени еден за друг!** (79), – 'многу си одговараат'; **т реба еден збор да се каже**, – со значење 'краток исказ, краток осврт', *А сега т реба само еден збор да се каже.* (66); последниов израз се среќава во неколку варијанти со истото значење: *Само еден збор ќе т и речам!* (92);

Ме вра т и уш т е за еден збор, ра уш т е еден... (78); забележуваме дека компонентата број не означува количина и не може да се замени со друг број или збор, а промената може да биде само во предметот со кој се одредува количината.

Бројот е директно вклучен во значењето на фразеологизмите.

Во текстот се среќаваат и фразеологизми во кои не е употребен број, но по своето значење се доближуваат до оваа група фразеологизми: **ни еден мангар не исрросив** во примерот: *денес ни еден мангар не исрросив.* (84) – покажува дека навистина некој е без пари. Или, **сè до влакно да ја искубам** во примерот: *Ми иде да ја фа т ам за коса и да т ргам, т ргам, сè до влакно*

да ја искубам. (105), – од голема лутина ќе ја искубе да нема ни едно влакно на главата; **ме одоли**, 'до гола кожа, ми ги зеде сите пари', *Сè што имав испродадов...* **Ме одоли тој јадач**. (85); или, **Крри! Ациски дворови – крри!** (105), – со значење дека вредноста е никаква, односно многу мала. Во примерите се забележува и стилската фигура литота, спротивна од хиперболата, која се заснива на смалување, ублажување на модификација на значењето. Со литотата се постигнува во поубава форма да се изрази она што не е убаво.

Во драмата „Бегалка“ се сретнаа и фразеологизми со кои се изразува значењето „многу, големо количество, мера, својство, и сл.“.

Еве неколку примери: **цел век**, 'многу долго време', *Цел век сум ти молчела*. (100); **до века**, 'до крајот на животот', *До века калфа – туѓ измекар*. (85); **до ни едно време**, 'многу доцна во нокта', *Зборува така, до ни едно време, додека не ја наваса соно т*. (51); со фразеологизмот **и дење и ноќе** сретнавме два примера со исто семантичко значење: *Сè за тебе мисли, и дење и ноќе, и кога срие и кога не срие*. (51), *и дење и ноќе ќе рабо там!* (56), – со значење 'постојано, мисли/работи нон – стоп'; фразеологизмите: **се тресе од лутина**. (92), **вледува бесен од лутина**. (99), се однесуваат на некој кој е многу лут; но, исто така и фразеологизмот **Жити бога... и мене ми врие...** (107) означува дека некој е многу лут.

За да се изрази значењето „многу“ се користат и други јазични средства. Едно од нив е споредувањето, односно компарацијата, претставена со компаративниот сврзник **како**, а значењето количина обично е мотивирано од споредниот збор:

Еве, има ракија бистра како солза. (89) – 'многу бистра, чиста'; **меко како рамук**. (43), 'многу меко, нежно', *...што рачиче има оваа Васка, меко како рамук; убава си како икона*. (49) – 'многу убава', *Не си кадро, икона си. Убава, рисана, како икона; студена како лед, сламка како мед*. (45) – 'многу студена, многу слатка'; **Сламка е како мед**, *како мелем на срце раѓа, мелем!* (113).

Во драмскиот текст се среќаваат и други компаративни фразеологизми во кои не е употребен сврзникот **како**: **Ациски дворови – крри!** (105); *Не ја гледаш каква е стара лисица? Се преррава, божем, ништо не знае*. (104).

Количина може да се изрази и со лексеми од слична семантичка сфера, со или без сврзувачко средство:

а) именки: **ќе фати рустина в планина** – 'ќе избега, ќе отиде многу далеку', *Така роминуваа таткви: јали в арсана, јали сурдун, јали ќе фати рустина в планина*. (74); Овој фразеологизам, со исто значење, во текстот се сретна и во уште една варијанта: *Ми се иде рустина да фатам!* (111);

б) глагол-именка: *ме фа т и рус т ина т а* – 'многу напиен', ...сум ги заредил едно по едно, *т а* не знам колку сум ги испразнил. И дека не бев научен на риеше, *ме фа т и рус т ина т а*. (86).

Се среќаваат и перифрастични изрази кои на многу сликовит начин ја изразуваат количината: *не си го фа т ил бога за брада, т а се креваш т олку на големо*. (93).

2. Лексичко-граматички карактеристики на фразеологизмите

Фразеологизмите како „неслободни изрази“ во реченицата се јавуваат како реченични членови. Во однос на зборовите во реченицата, фразеологизмот истапува како целина. Во своите односи со другите зборови фразеологизмот останува неделив. И во зависност од лексичко-граматичката карактеристика, односниот фразеологизам може да биде подмет, прирок, атрибут, дел од именски прирок, предмет итн.

Си има зла т на алка на рака. (73), – 'си има добар занает',

Видовме малце бел ден. (110), – 'тешкотијата се намалила'.

Во овие два примери фразеологизмите *зла т на алка* и *бел ден* во речениците имаат функција на објект.

Крше т е глава – 'да бегаат од тука, да се тргнат', *Ајде крше т е глава си т е одовде, ра у т ре ќе видиме*. (94). Во оваа реченица фразеологизмот *крше т е глава* има предикативна функција.

Фразеологизмот во примерот: *Не ја гледаш каква е с т ара лисица?* (104), – се однесува на некој кој е многу итар, е дел од именски предикат. Во драмата „Бегалка“ сретнавме и други фразеологизми кои се дел од именски прирок: *Не ви е срам, да се засрами т е!* (64), 'да се засрамат од тоа што го прават'; *Не си кадро, икона си*. Убава, рисана... (49); *е многу е ѓавол т аа*.

Ленче! (50); *Баи си некој ѓавол... едно мислиш, друго зборуваи*. (114).

Согласно со структурата на фразеологизмите, тие се делат на именски, глаголски, придавски, прилошки итн. Фразеологизмите со одредени компоненти ќе ги разгледаме одделно подолу во текстот.

3. Именски фразеологизми според компонентниот состав

3.1. Соматизми

- **Соматизми со компонентата глава**

Овие фразеологизми влегуваат во групата на соматски фразеологизми чија основна компонента е именката **глава**.

Во драмата „Бегалка“ пронајдените фразеологизми од оваа група можеме да ги поделиме во две групи:

а) придавка/ заменка + **глава**

луда глава – 'неразумен, лекомислен, површен човек', *Твоја та луда глава! (93); и на твоја глава* – 'посакување за мажење или за женење', *Ај, Донке, и на твоја глава! (81);*

б) глагол + **глава**

крше те глава – 'да бегаат од тука, да се тргнат', *Ајде крше те глава си те одовде, ра утре ќе видиме. (94); врта т глава од мене* – 'се отргнуваат, не сакаат да гледаат во некого', *Подолема чест ми имаа... А сега... врта т глава од мене. (87).*

- **Соматизми со компонентата око/очи**

Окото е орган за вид и огледало на душата. Фразеологизмите со компонентата око/очи се јавуваат во повеќе различни значења, па затоа изразите и нивните значења ќе ги разгледаме одделно:

1. **Сè таму му се очи те**, 'постојано гледа во некого', *Пак дојде. Сè таму му се очи те. (88);*

2. **Сви тци ти искачаа т пред очи**, 'од удар му се појавуваат светли точки пред очите', *Море, мани ја! Кога ќе те свекне ро нос, сви тци ти искачаа т пред очи! (114);*

3. **В очи ми се смее**, 'директно, без да се срами', *За тоа рак оној рурјак кренал нос, ра в очи ми се смее! (112);*

4. **Каде срце то, таму и очи те**, 'тој што го сакаме постојано ни е пред очи', *Каде срце то, таму и очи те. А, нејзини те очи! (88).*

Како што може да се забележи во примерите 1, 2, 3 и 4 именката **око** е дадена во мн. форма **очи** и се јавува како прилошка определба на глаголот (најчесто за место).

5. *Ич око не ми **т**рернува*, 'воопшто не ми е гајле', *Туку ич око не ми **т**рернува, ра ме рра **т**ил о **т**аде Анадол!* (92);

6. *Со **очи** моли*, 'моли за прошка', *Ене ја! Право ваму гледа! Со **очи** моли... Види ја како е жална, милна...!* (108);

7. *Да му замачка **очи** на све **т**о **т***, 'ги прикрива работите, не ја кажува целосната вистина', *А до Бошко се фаќа само онака... колку да му замачка **очи** на све **т**о **т**, да заме **т**не **т**рага...* (50);

8. *И **ди** засле^{ри} **очи** **те***, 'ја излажа да не ја види вистината', *Ама е **те**, и **до** завр **те** умо **т**, и **ди** засле^{ри} **очи** **те** со **т**вои **те** ма^{гии}.* (104);

9. *Жими **очи***, 'заколнување', *Така е, Шишко, жими **очи**.* (84).

Во драмскиот текст „Бегалка“ се сретнуваат и фразеологизми во кои не е спомната компонентата *око/очи*, меѓутоа нејзиното „невидливо“ присуство се подразбира низ целиот израз:

*Да не сум **те** видел веќе во овој сокак, разбра ли?* (53); *Ај да не **те** видам веќе!* (105); двата фразеологизми се со едно значење на 'нетрпеливост, отпор кон неког'; *да ослерам ако не е*, 'заколнување', *А, Шишкова **та** ракија е комај чис **та** вода, да ослерам, ако не е.* (86).

Солзата, како производ на солзните жлезди во окоото (бистра, безбојна течност со солен вкус), во драмата, се среќава во примерот: *бис **т**ра како солза.* (89) – 'многу бистра, чиста'.

- **Соматизми со компонентата срце**

Фразеологизмите чија главна компонента е именката **срце** се јавуваат во значења што се поврзани со човекот, со неговиот свет, со неговите карактерни особини, таги и радости во животот. За полесно да ги прикажам фразеологизмите со компонентата **срце**, условно ќе ги подредам според значењата што ги покажуваат:

а) На прво место тука беа пронајдени неколку фразеологизми што значат љубов, остварена или неостварена, некои дури во споредбена конотација:

срце то ми се кине, *Не можат да се откажат. Срце то ми се кине...* (56); **срце то ќе ми прерукне**, *Оф, мајко, не можам...* **Срце то ќе ми прерукне**. (81); **срце то се разиграло**, 'се расположил, видено е лицето кое е посакувано', *не ми се оди: младост, срце то се разиграло...* (47); **срце то ќе ми се распрсне како речен костен**, *Око то не, туку срце то ќе ми се распрсне како речен костен од мерак за тебе.* (44); **каде срце то, таму и очите**, *Сè таму му се очите. Каде срце то, таму и очите!* (88);

б) **срце** + именка/придавка (со или без предлог/сврзник): **срце од камен**, 'без емоции, без чувства', *Не проштевам ни на овој свет, ни на оној свет! Па кога имаш срце од камен....* (99); истиот фразеологизам, со истото значење се среќава и во друга варијанта: *Погледај ја само, Трајко, па ако не ти е срце то од камен, ќе се разжалиш и ...* (108); **срце то е потврдо и од дрво и од камен**, 'сè може да се издржи', *Не, ќерко, срце то е потврдо и од дрво и од камен. Доста, не рлачи, избриши ги солзите.* (81).

Во драмскиот текст беше пронајден и фразеологизам чиј прв дел е **придавка** + **именката срце**: **кораво срце**, *Твојата луда глава! Не, твоето кораво срце!* (93).

в) именката **срце** како прилошка определба за место:

Повеќето фразеологизми од оваа подгрупа се со значење 'сака некого, вљубен е во некого, чувствува голема наклонетост кон некого', така имаме: **толку си ми во срцево**, *За тоа срце што го имаш такво, толку си ми во срцево, Ленче, не само за убавината...* (56); **имаш нешто во срце то**, *Ти нешто татиш. Имаш нешто во срце то... што доаѓа во тие години...* (59); **си има мерак во срце то**, *Вистина е... таа си има само мерак на него, онака... во срце то...* (64); **од срце в лице**, 'сè се гледа на лицето', *Ама меракот, што се вели, се излева од срце в лице.* (64); **среде срце**, *Да не ти е в среде срце? Да не заборавиш што ти здази на честта...* (112).

• Соматизми со компонентата уста

Функцијата на устата да учествува во процесот на зборување се гледа преку изразите што го содржат значењето **зборува**, односно **молчи**.

а) Фразеологизми кои го содржат значењето **зборува**:

Сè ти си ѝ во устата, 'постојано зборува за некого', *И додека јаде, сè ти си ѝ во устата...* (52); **фали ме усто, оти ќе те распрарчам**, (73), 'некој претерано сам се фали'; **зар имаш уста за тоа да зборуваш?**, (70), 'зборува без срам', со исто значење е и фразеологизмот **Уште имаш уста да се браниш?** (63).

б) Фразеологизми кои го содржат значењето *да ги замолчине*:

ус т а да им за т вориме, 'да ги замолчине со факти, докази', *На душмани кеф да расиреме, ус т а да им за т вориме!* (103); *да им ја за т нам ус т а т а со т ураница*, *Уф, ш т о не можам да им ја за т нам ус т а т а со т ураница!* (103).

- **Соматизми со компонентата крв**

Крвта е течност од витално значење за човековиот организам. Зборот *крв* се јавува како составен дел во следниов фразеолошки израз во кој *крв т а* е употребена со значење 'род':

Крв т а вода не бидува, 'крвното сродство не може да се измени, дури и во непријатни околности', *Е, аџија, крв т а вода не бидува.* (103); *т воја крв*, 'твое потекло', *Погледај, сва т е, држам внуче... внуче мое и т вое, и т воја крв, аџија.* (117).

- **Соматизми со компонентата лице/образ**

Лицето се наоѓа на предниот дел од главата на кое се сметени очите, носот и устата. Тоа само по себе е чувствителна област на човековото тело и неговиот израз може да се промени кога мозокот е стимулиран од кои било од овие пет дразби: допир, температура, мирис, вкус, визуелни стимулации.

Во драмскиот текст беше пронајден следниов фразеологизам кој ја содржи оваа компонента:

Ми се смеа т в лице, 'директно, без да се срамат', *А сега... вр т а т глава од мене... ми се смеа т в лице...*(87).

Во оваа група влегуваат и фразеологизми кои во својот состав не ја содржат компонентата лице, туку содржат една од неговите варијанти: сурат, образ, физиономија: *А, со него! Сура т о т да не му го видам!* (110), со значење 'не сака да види некого, многу му е лут'.

Образот е парен дел од лицето. Најчесто зборот *образ* се јавува како симбол на чесноста. Во драмскиот текст „Бегалка“ се пронајдени неколку фразеолошки изрази кои ја содржат оваа компонента:

има образ (да с т ари во оваа куќа), 'не се срами да направи нешто, да влезе во таа куќа', *Зар уш т е има образ да с т ари во оваа куќа!* (104);

Ја ра образите... *И се расцутиле како трендафили.* (43) – во споредбена конотација изразот покажува дека станува збор за здрава, млада личност со румени образи.

Без срам, без образ, 'се вели за дрзок, безобразен човек', *Пурјаџи без срам и без образ! Тие да ја робараа т ќерка ми!* (74);

*Каде **t**и е **образо t**?, 'каде ти е честа, почитта', Имаш ли, да речам, срам да се засрамиш? Каде **t**и е **образо t**? (70).*

- **Соматизми со компонентата коса**

Косата се влакната на главата кај човекот. Зборот *коса* се јавува како составен дел од еден фразеолошки израз со значење 'дека некој е многу нервозен':

*Ми се иде да ја фа **t**ам за коса и да **t**рдам, **t**рдам, ра сè до влакно да ја искубам! (105).*

Во вториот дел од фразеологизмот се забележува прилошкото значење 'до краен степен, ништо да не остане': *ра сè до влакно да ја искубам!*

- **Соматизми со компонентата нос**

Носот е дел од лицето што се наоѓа меѓу очите и устата и е орган за мирис. Фразеологизмите кои ја содржат оваа компонента означуваат различни активности извршени од страна на човекот, како и човечки карактеристики. Во драмата ги сретнав следниве примери:

*обесиле носови, 'се онерасположиле, се налутиле', Сиромаш **t**ија **t**а рира од радос, се сили, се си **t**и, а џорбации **t**е обесиле носови...(110);* Употребата на именката *радос* можеби е печатна грешка или грешка на редакторот.

*му ја за **t**вора **пред** **носо t**, со прилошко значење 'блиску, пред него', ...в **t**рчува во **роп t**а **t**а и му ја за **t**вора **пред** **носо t**. (55);*

*кренал нос, 'се направил важен', Е, бра **t**е,бра **t**е! Ниш **t**о веќе од **t**ебе! За **t**оа **рак** оној **рурјак** **кренал** **нос**...! (112).*

- **Соматизми со компонентата брада**

Брадата, како дел од човековото тело, се јавува со две значења: 1. влакнест дел на образите и на долниот дел од лицето кај возрасен човек и 2. дел од лицето околу долната вилица.

*не си го фа **t**ил **бода** за **брада**, со иронично значење 'смета дека многу постигнал, се издигнал', ..ако си се на **божји** **гроб** **роклонил**, не си го фа **t**ил **бода** за **брада**, **t**а се **креваш** **t**олку на **големо**. (93).*

- **Соматизми со компонентата коска/коски**

Коската е цврст дел од човековото тело кој, со останатите делови, го прави костурот, скелетот на човекот. Пронајдените фразеологизми со компонентата *коска* во драмата „Бегалка“ се јавуваат со следниве значења:

1. Со прилошко значење 'до краен степен' е фразеологизмот **дошол ножо t до коска**, *А, нема веќе каде рона t аму: дошол ножо t до коска! (93);*
2. Со значење 'да се стопли' е фразеологизмот **да ми ги c t орли коски t e**, *Излегов. Ме измами сонце t o. Да ми ги c t орли коски t e. (111).*

- **Соматизми со компонентата јазик**

Јазикот е подвижен мускулен орган кој е прицврстен за дното на усната празнина. Тој е орган за вкус, и истовремено има повеќе функции, учествува во процесот на исхрана, при голтање и уште претставува говорен орган. Поголем дел од фразеологизмите пронајдени во оваа група се поврзани со значењето 'зборува'.

1. **збери го t ој јазик**, 'престани со зборување', *Дос t a! Збери го t ој јазик... ако го руш t иш уш t e малку, ќе t и го искубам...! (71);*

2. **ако мислиш јазик да руш t иш, лошо ќе роминеш**, 'ако не престанеш да зборуваш, лошо ќе си поминеш', *А t и, ако мислиш ро t c t арос јазик да руш t иш, многу лошо ќе роминеш. (100).*

Терминот **ро t c t арос** можеби е грешка на редакторот или можеби авторот го употребил дијалектно, бидејќи често низ текстот се среќаваат дијалектни форми: *радос, c t арос, младос*.

3. **да земе човек за јазик да ја обеси**, 'казнување за некој кој многу зборува', *Море, да ја земе човек t аква жена, ра за јазик да ја обеси... на бандера! (100).*

4. Фразеологизмите кои ја содржат компонентата јазик може да се јават и во форма на клетва: **Камен t и род јазик!** (99).

- **Соматизми со компонентата грб**

Грбот е задниот дел од човековото тело што се протега од вратот до половината, по чија средина поминува 'рбетот и главно служи за потпора на човековото тело. Зборот *грб* се јавува како составен дел од следниов фразеологизам:

Мачка на грб раѓа ли?, 'никако нема да се предаде, нема да признае дека згрешил, дека изгубил', *Море, tешко tи e и tебе, tуку tи tаиш, не се издаваш... Е, мачка на грб раѓа ли? (54).*

- **Соматизми со компонентата кожа**

Кожата е надворешна обвивка што го покрива телото на човекот. Компонентата *кожа* се јавува во следниве фразеологизми:

Ти ја зема и кожа т а, ако немаш кошула, 'некој ти ги зема сите пари, ти зема сè', *Исус Хрис т ос рекол: „Дај ја кошула т а на ближнио т ...“ А аџи – Трајко т и ја зема и кожа т а, ако немаш кошула! (85).*

Во драмскиот текст се среќава и еден перифрастичен израз во кој на описан начин е претставено земањето на парите: *А како дере, т оа најарно знае кожава моја... ро законо т е на с т о т е осум, а т ој зема осумдесе т, с т о и осумдесе т ... (85).*

Во „Бегалка“ се среќава и еден фразеологизам кој не ја содржи компонентата кожа во својот состав, туку ја содржи во своето значење: *ме оголи*, 'до гола кожа ме доведе, ми ги зеде сите пари, без динар ме остави', *Сè ш т о имав, исрродадов... Ме оголи т ој јадач. (85).* Овој пример е елипса, а полниот израз е *до гола кожа*.

- **Соматизми со компонентата рака**

Раката е парен, страничен дел од човековото тело. Така познат е библискиот израз употребен со иронично значење 'тајност' кој, истовремено, упатува и на местоположбата на раката: *А Исус Хрис т ос рекол: „Ш т о даде десница, да не знае левица“ (85).* Именката рака се јавува како составен дел од повеќе изрази:

1. Со значење 'моќ, сила' е следниов фразеологизам: *Во негова т а рака е и орево т и камено т. (87);*

2. Раката претставува и најстаро оружје. Со значењето 'нанесува удар, убива' е поврзан следниов фразеологизам: *рака ќе кренам, Да гледам како ја вода т невес т а, со венец на глава... за друг... Не! Рака ќе кренам! (91); рака кренав, Јас рправев сè ш т о можев... Дури и... во древ вледов рака кренав... (112);*

3. Фразеологизмот *во божја рака* означува дека нешто не зависи од човекот, туку од судбината: *Па, т оа е во божја рака, а досрод, сролај му, не ррашува ни кога дава, ни кога зема. (75); Раѓање т о и умирање т о е во божја рака... (75);*

4. Во оваа група фразеологизми влегува и клетвата *рака т а да ми се исуши*, со негативно значење, *Земав, рака т а да ми се исуши, и го лажев дека т и рримаш, а сама сè јадев... (68);*

5. *Со една рака се крсти, со другата небот ти го празни.* (85), овој фразеологизам, од една страна означува човек/лихвар кој се прави чесен или светец, а од друга страна ја „дере кожата на луѓето“ (многу скапо наплаќа).

- **Соматизми со компонентата нога/нозе**

Ногата е парен дел од човековото тело, со чија помош човекот стои или се движи. Најчесто, фразеологизмите со компонентата нога/нозе не се мотивирани од нивната основна функција. Ќе ги разгледаме според нивните значења:

1. *Секој да си ги руш ти нозете колку му е чергата.* (73), 'не оди преку своите можности'. Оваа пословица обично се користи и како совет 'троши колку што имаш';

2. *Со една ног в гроб,* 'многу е стар, пред умирање', *Јас сум веќе човек со една нога в гроб. Сврши мое то.* (112);

3. Фразеологизам во форма на клетва: *ега нога скришила, Уф, ега нога скришила, ќе ви го скришам разговорот!* (63);

4. *Нозете ми се пресекоа,* 'се исплаши, се стресе', *Оф, не можам... нозете ми се пресекоа...* (82);

5. *Твоја нога во наша та кука не ќе с тарне,* 'нема повеќе да влезеш во таа кука', *Ја ќе ја венчааш, ја твоја нога во наша та кука не ќе с тарне...* (102).

- **Соматизми со компонентата душа**

Душата е најактивниот дел на човекот, таа е во тесна врска со човековата форма, но е посиљна од материјалното, бидејќи таа управува со човекот и неговите дејствувања. Според старите верувања, душата е лоцирана во просторот од нозете до грлото, но во посебни случаи таа се собира и може да биде во: петици – при страв; во носот – при умор; во крвта или срцето – кога душата чука, најчесто при силни емоции (неретко љубов); во коските – кога е душата запечена, тврда.

Во оваа група ќе ги издвојам поинтересните примери класифицирани според значењата:

1. *Леснина во душата,* 'ми се симна тежок товар', *И ќе си се прос ти човек со жена, со деца, ќе се измири... Ќе ти дојде некоја леснина и радос во душата...* (109);

2. *Душа имаш, душа не ровелаш,* 'имаш милост, сожалување, а не простуваш', *Е, Трајко, немој да се лу тиш и караш, туку размисли малку: душа имаш, а душа не ровелаш.* (115);

3. *Гревови на душа*, 'направени грешки во животот', *Така. Ама некој умира со ровеке гревови на душа та а, а некој со ромалце. (115);*
4. *Ти немаш душа, кога ме мачиш вака. (55)*, означува 'некој кој е немилосрден, безмилосен';
5. *Е ра, душо, трај, да видиш, рај. (55)*, 'малку трпение, па ќе дојдат поубави денови';
6. *Која душа ќе ис трае до венчање? (55)*, 'со нетрпение ќе го чека денот на венчавка';
7. *Ќе ти свириме, Јанко туку уште малце да одмориме, зашто со душа работиме. (45)*, 'уморни, бидејќи целосно се внесуваат во работата, со целото свое битие';
8. *Не, душо мајкина, не! (69)*, со значење на 'миловност, галовност, мајчински однос кон чедото';
9. *Ме боли душава*, 'некој душевно страда', *Е, да знаеш, Санко, како ме боли душава! (91);*
10. *Од душа та ми ја извади*, 'од длабочината во себе', *Санко! Брате! Од душа та ми ја извади! Зар ќе можам... да гледам како ја вода т невеста... (91).*

• Соматизми со компонентата ум

Умот е сплет од спознавачки капацитети, кој овозможува способност за свест, мислење, размислување, забележување и расудување, кои се карактеристични за човекот. Во општонародната употреба умот е често синоним за мисла. Разговорот што го водиме насамо со самите себе, го водиме „во нашата глава“. Така „се одлучуваме“, се „премислуваме“, „се двоумиме“ за нешто. Еден од клучните атрибути на умот во оваа смисла е дека тој е лична сфера до која никој освен сопственикот нема пристап. Никој друг не може да знае што имаме на ум.

Бидејќи повеќето изрази со компонентата ум имаат одделни значења кои не можат да се групираат, па затоа ќе ги наведам одделно:

1. *Ама ти како од умо т да се мрдна? (116)*, со значење 'се поремети, психички се разболе';
2. *Не ми е ни на крај ум. (112)*, 'не ни помислувам на таа работа';
3. *Право велиш, Донке, арен ум ми даваш... (49)*, со значење 'добар совет, добра поука';
4. *Ама е те, ѝ го завр те умо т ...со твои те маѓиш. (104)*, 'ја занесе';
5. *Од тебе ум да земам? Ти мене ќе ме учиш! (70)*, 'дали треба да се земе поука, совет од некој или не'.

3.2. Фразеологизми со компонентата **ѓавол**

Ѓаволот е зло суштество, противник на синот Божји, непријател на луѓето, персонификација на грехот и злото.

За полесно да ги прикажам фразеологизмите со компонентата **ѓавол**, ќе ги подредам според значењата:

1. **Ѓаволо т ли ме на т ера**, 'чудење по нешто сторено со лоши последици', **ѓаволо т ли ме на т ера...** **толку ли сум бил ријан сум фа т ил една ресна...** (86);

2. **Е многу е ѓавол таа Ленче! А велиш ме сака, а?** (50); Во овој фразеологизам личното име може да биде заменето со друго без да се наруши значењето 'многу итра'; **Анџелче божје! Туку одеднаш ќе си ги рокаже рокчиња та...** **Море, ѓавол!** (99), исто така означува 'некој кој е многу итар'; **А за невес та та мислиш. Е, бре Досе, ш то си чошуштив! Баш си некој ѓавол...** (114);

3. **Е, не е ни ѓаволо т толку црн. А има грешка... ама има и ррошка...** (99), со значење 'дека ни ѓаволот не е толку зложен, дека ништо не може да биде толку лошо, а да нема мал дел и добро во себе';

4. **Ако ја ос т авиш та ка, ќе ја земе ѓаволо т, ќе ѝ рукне глас, ра росле не ќе можеш да ја омажиш.** (65), 'ситуацијата ќе тргне на лошо';

5. **По ѓаволи те, агу те!** (90), извик на негодување;

3.3. Фитоними

Човекот е во постојано опкружување од природата и затоа често се среќаваат фразеологизми мотивирани од имињата, својствата и сл. на растенијата. Секако на прво место доаѓа тоа што е најзастемено во исхраната, а другите елементи од сферата на убавото, доаѓаат малку поназад во оваа хиерархија.

Овие фразеологизми ќе ги разгледаме според нивната поврзаност и нивните значења:

1. Фразеологизми поврзани со вид на овошје

Во споредбена конотација: **Зборови те се како цреши, на еден десе т ќе се нафакаа т.** (78), со значење 'во разговор зборовите се надоврзуваат еден по друг';

2. Фразеологизми поврзани со храна или вид на јадење

Во истражувањето беше пронајден еден пример каде се споменува еден вид на јадење наречен *рилав*. Пилавот се смета за еден од најстарите начини на подготовка на варен ориз прелиен со врело масло.

Е, да бива рилаф со лаф. (73), со значење дека 'јадењето со муабет не се прави, туку требаат состојки';

3. Фразеологизми поврзани со вид на пијалок

а) Ракијата е жесток алкохолен пијалок популарен на Балканот. Се прави речиси исклучиво од овошје, но постојат и ракии кои се прават и од мед или од ореви.

Во драмата беа пронајдени неколку примера поврзани со овој вид на пијалок:

Е, ракија не знае за кадија. (87), со значење 'кога човек ќе се опијани не препознава никого';

Ракија бис т ра како солза, 'многу чиста, бистра', *бре Трендо, кој ќе т и ја рие т аа ма т левина, кога, еве, има ракија бис т ра како солза.* (89);

Ракија т а е Богородична солза. (86), со значење 'ја пијат тие кои најмногу страдаат';

б) Освен ракијата, се сретнува и бозата која е освежителен безалкохолен пијалок и се добива со ферментација на брашно, пченица или просо, шеќер и квасец.

На повеќе места во драмскиот текст се сретнува фразеологизам кој во својот состав не ја содржи компонентата *боза*, но целото значење се однесува на неа. Може да биде со или без компаративниот сврзник *како*:

Студена како лед, сла т ка како мед! *Студена* – ледена, *сла т ка* – медена, 'многу студена, многу слатка', *И – и, ш т о ја имам да ја немам ш т о е бозица!* *Студена како лед, сла т ка како мед!* *Студена* – ледена, *сла т ка* – медена... (45);

в) Дел од фразеологизмите во форма на клетва, исто така можеме да ги ставиме во оваа подгрупа. Тие не ја содржат компонентата пијалок, но според значењето во контекстот, клетвата се однесува на пијалокот:

Арам да му е, отров да му се стори!, За тебе да не може! А можеш т и неко секоја година... да го роши со вино и ракија. Арам да му е, отров да му се стори! (102).

4. Фразеологизми поврзани со прехранбени производи

а) **Лебот** е дел од основните состојки во исхраната и е симбол на живот. Во драмскиот текст се сретнува и како симбол на егзистенција.

Сум изгубил леб од рака, 'ја изгубил работата', за тие солунски директори сум изгубил леб од рака. (86).

б) Во драмата забележав и еден пример во кој компонентата **леб** беше заедно во комбинација со компонентата **мед**.

Ни мед ни леб, 'кога ќе нема ништо за јадење, ќе го снеса меракот', Кога ќе нема ни мед ни леб, ќе го снеса мерако т уш те во меденио т месец. (66).

Компонентата **мед** или нејзините варијанти можат да се јават и самостојно, најчесто во споредбена конотација со значење 'многу слатка':

Сла т ка како мед, Да ви на т очам ро една бозица. Сла т ка е како мед... (113).

в) Во драмата „Бегалка“ се сретнуваат и фразеологизми поврзани со производи кои се користат во исхраната, но не се директно внесени во составниот дел на изразот. Се откриваат од контекстот и од значењето:

Во примерот: *(И родава кесиче.) На, ова на Ленче, за здраво живо. ...малце шеќерчиња, леблебиш... (52); ќе речеш, е те, здраво живо од Досе т а... (52);* фразеологизмот *за здраво живо* се однесува на храна што се дава во знак на поздрав.

Во македонската традиција, при влегување во домот, домаќините обично понудуваат слатко и вода. Гостите, како знак на благодарност за послуженото благо, но и домаќините, користат фразеологизми во форма на поздрав и благослов:

- Во форма на поздрав: *(Го послужива сла т ко, прво С т ојко, ра Трајко.) Добро си дошол, морбаци С т ојко. (Земајки да се послужи.) Ај добро сум нашол. (Зема сла т ко и рие вода.) (76);*

- Во форма на благослов (продолжение на претходниот контекст): *На здравје! Здравје да има т е! (76).*

5. Фразеологизми поврзани со растенија/цвеќиња

Најчесто во споредбена конотација, во неколку примери се споменуваат неколку родови од царството на растенија:

памук: *меко како памук*, 'многу меко', *И – и, ш т о рачиче имаа оваа Васка, меко како памук! (43);*

орев: *Во неговата рака е и орево t и камено t.* (87), со значење 'моќ, сила';

костен: *Срцето ќе ми се расррсне како речен костен, Око то не, т уку срце то ќе ми се расррсне како речен костен од мерак за тебе.* (44);

дрво: *Срцето е потврдо и од дрво и од камен,* 'сè може да се издржи', *Не, ќерко, срцето е потврдо и од дрво и од камен. Доста, не рлачи, избриши ги солзите.* (81).

И во два примера од оваа група се споменува цветето:

Мерако t.. како цвеќе во мраз, 'ако немаш пари, ќе го снеса меракот, исто како цветето, без топлина и внимание, ќе овене', *А мерако t не може да вирее во немаштина како цвеќе во мраз.* (66);

Ја ра образите... И се расцутиле како трендафили. (43), во споредбена конотација изразот покажува дека станува збор за здрава, млада личност со румени образи.

3.4. Зооними

Фразеологизмите во кои една од компонентите е име на животно најчесто означуваат карактерна особина или воопшто особина на човекот.

- Зооними според функцијата во реченицата

1. Споредба на глаголска основа, т.е. се споредува како се врши некое дејство: *Му све тнале очите како на мачор.* (55); *Немој да ми кобиш овде како утка.* (71); *сул тано т ќе ги рофака како рилци на легло.* (107), со значење 'ќе ги начека и ќе ги фати на спиење'; *ќе не излараа t како јагули си тни риби,* 'не ќе можат да ја издржат конкуренцијата', *сул тано т не рродава на еврорски банкари и компани.* *Ќе не излараа t како јагули си тни риби...* (78); *се тресе како глушец пред мачка.* (113), 'има голем страв'; *Само си гуда, гуда како гуларче.* (116);

2. Споредба на придавска основа, односно основното значење е какво е нештото: *кро tка како јagne.* (99); *с tрашлив како зајак* (113);

3. Фразеолошки зооним во функција на подмет: *Волк, ама без заби.* (111), 'колку и да бил некој опасен, веќе ја нема таа сила'; *А tој волк со ациски бројаници!* (87), 'под маската на доброто однесување се крие злобник, лицемер';

4. Фразеолошки зооним во функција на предмет: *с tара лисица,* 'многу итра личност', *Не ја гледаш каква е с tара лисица? Се преррава, божем, ниш tо не знае.* (104);

5. Фразеолошки зооним во функција на прилошка определба:

Мачка на грб раѓа ли?, 'никако нема да се предаде, нема да признае дека згрешил, дека изгубил', *Море, тешко ти е и тебе, туку ти таиш, не се издаваш...* *Е, мачка на грб раѓа ли?* (54).

- **Фразеолошки зооним во форма на пословица/поговорка**

Ние за волко т зборуваме, а волко т на вра та. (111), 'се вели за некој што ќе дојде токму во моментот кога се зборува за него'; *рани кучка да те лае!* (100), 'така велиме за неблагодарна личност'; *Два ретла на едно џумно не колваа т.* (53).

- **Други фразеолошки зооними од оваа група**

Во оваа група влегуваат мал број фразеологизми кои се малку сликовити и може да предизвикаат хумористична реакција: *Болен Бошко за кокошка.* (89); *Како ја исчезнал Доне коса та, како крава да го лижела.* (44).

3.5. Онимиски фразеологизми

Во драмскиот текст пронајдени се фразеологизми од оваа група кои ќе ги разгледаме според компонентите што ги содржат:

5. Фразеологизам во кој основна компонента е име на позната личност од народните умотворби:

Виде ли како се дава чес на сиромаси! Ама тоа кој го знае за чес и за човеш тина, како Марко Крале. (94);

6. Фразеологизми во кои како една од компонентите се јавува географско име или некој друг тип на сопствена именка:

- Името на **Шар планина**, честопати, во неколку варијанти се споменува во споредбена конотација со бозата со значење 'многу студена':

Сла тка бозица, сла тка – медена! Студена – ледена! Шар рланина! (45); *Студена ледена, сла тка – медена, Шар рланина!* (45).

7. Фразеологизам во кој како главна компонента се јавува име на верски муслимански празник:

А, не сум оја, не чекам Бајрам, та да гледам во месечина та. (54).

4. Фразеологизам во кој како основна компонента среќаваме лично име или прекар:

ба t ко Ѓорѓија (лично име како плод на народната традиција и фолклор): *А, t и, ба t ко Ѓорѓија!* – „Видеја арне девојке, ра сака да се негове...“, (45), 'сè што ќе види, сака да е негово'.

5. Фразеологизам во кој една од компонентите е име на лик од Библијата:

Со иронично значење 'тајност' кој, истовремено, упатува и на местоположбата на раката е следниов фразеологизам: *А Исус Христ ос* рекол: „Ш t о даде десница, да не знае левица“ (85); *Исус Христ ос* рекол: „Дај ја кошула t а на ближнио t ...“ *А аџи - Трајко t и* ја зема и кожа t а, ако немаш кошула! (85), 'некој ти ги зема сите пари, ти зема сè';

Помози бог! (72); дал *бог* добро! (75); *Сролај богy!* (75); *Еден госрoд* да ни е на ромoк. (56); *Госрoд* да ви ја роживи и вие да с t е живи. (76); *Со бога* нарред. (77); *Од мене дар, од бога* здравје! (80); *Госрoд* да чува! (46).

6. Други фразеологизми од оваа група:

Море, да зема човек t аква жена, ра за јазик да ја обеси на среде Тумба на бандера! (100).

4. Глаголски фразеологизми:

Фразеологизмите во кои како за главен збор се зема глаголот можеме да ги анализираме според дејствата кои ги вршат во реченицата, според глаголските времиња и глаголските лица.

4.1. Со изразување дејство или означување физичка или психичка состојба на човекот:

а) изразување дејство: *си фрлила мерак на некогo, нели?* (59); *Ми се иде рус t ина да фа t ам!* (111); *Чорбаци С t oјко руи t ил збор* дека ја сака за *Досе t а.* (65); *Така, кога сакаш со сила... кога на даваш со арно!* (55); *Твоја нога во наша t а кука не ќе с t арне*, 'нема повеќе да влезеш во таа кука', *Ја ќе ја венчаиш, ја t твоја нога во наша t а кука не ќе с t арне...* (102); *ако мислиш јазик да руи t иш, лошо ќе роминеш*, 'ако не престанеш да зборуваиш, лошо ќе си поминеш', *А t и, ако мислиш ро t с t арос јазик да руи t иш, многу лошо ќе роминеш.* (100);

крше t е глава, 'да бегаат од тука, да се тргнат', *Ајде крше t е глава си t е одовде, ра у t ре ќе видиме.* (94); *Не ви е срам, да се засрами t е!* (64), 'да се засрамат од тоа што го прават';

б) глаголските фразеологизми кои означуваат состојба на човекот, најчесто се јавуваат како составни делови на изразот со делови од човековото тело: **Ѓи заслери очи т е**, 'ја излажа да не ја види вистината', *Ама е т е, ѝ го завр т е умо т, ѝ ѓи заслери очи т е со т вои т е маѓии.* (104); **срце т о се разиграло**, 'се расположил, видено е лицето кое е посакувано', *не ми се оди: младост, срце т о се разиграло...* (47); **срце т о ми се кине**, *Не можам т да се о т кина т.* *Срце т о ми се кине...* (56); **срце т о ќе ми прерукне**, *Оф, мајко, не можам...* *Срце т о ќе ми прерукне.* (81); **ќе се рас т орам како восок на сонце**, *Кога ќе ми речеш: „Те сака, т ебе т е сака“, ми се чини ќе се рас т орам како восок на сонце, е т е, од милина.* (50).

Со нив се соопштуваат и различни доживувања и чувства: **Ме боли душава**, 'некој душевно страда', *Е, да знаеш, Санко, како ме боли душава!* (91); **Од душа т а ми ја извади**, 'од длабочината во себе', *Санко! Бра т е! Од душа т а ми ја извади! Зар ќе можам... да гледам како ја вода т невест а...* (91); **ќе рукнам од мака**, (102), 'некој многу се нервира, се јадосува'; **сè до влакно да ја искубам**, 'од голема лутина ќе ја искубе да нема ниедно влакно на главата', *Ми иде да ја фа т ам за коса и да т ргам, т ргам, сè до влакно да ја искубам.* (105).

4.2. Глаголски фразеологизми според глаголските времиња и глаголските лица:

Во драмата „Бегалка“ глаголските фразеологизми се среќаваат во следниве форми:

а) Формите на сегашното време се образуваат од свршени и несвршени глаголи. Следните фразеологизми се во 1 лице еднина:

Ми иде да ја фа т ам за коса и да т ргам, т ргам, сè до влакно да ја искубам. (105); **Ми се иде рус т ина да фа т ам!** (111); **Од т ебе ум да земам!** (70); **Јас сум веќе човек со една нога в гроб.** (112); во негативна конотација: *А, не сум оца, не чекам Бајрам, т а да гледам во месечина т а.* (54); **Нејќам веќе да чујам за т оа!** (62).

Во драмата се среќаваат и фразеологизми во 3. л. едн. / мн. сег. време:

Со очи моли, 'моли за прошка', *Ене ја! Право ваму гледа! Со очи моли...* *Види ја како е жална, милна...!* (108);

да рукна т од мака, *Сиромаш т ија т а рира од радос, се сили, се си т и, а џорбации т е обесиле носови...* *да рукна т од мака.* (110); **Немаа т срам да се засрама т !** (118).

б) Формите на минатото време се пронајдени во следниве варијанти:

- употреба на минато определено свршено (аорист) во 1. л. едн. / мн.: **рака кренав**, 'нанесува удар, убива', *Јас рравев сè ш т о можев... Дури и... во грев вледов рака кренав...* (112); **Ви го видов грбо т**, 'ве проценив, ве видов кои сте', *А, така, кучиња рурјачки, ви го видов грбо т!* (95); **Јас дадов збор**, (71), 'се договорил за женидба'; **Видовме малце бел ден**. (110); **на каква чес т бев**, 'имал големо почитување', *Е, а до тогаш! На каква чес т бев! Луѓе т о само за мене доаѓаа в црква...*(87).

- употреба на минато неопределено свршено време (перфект) во 1. л. едн. со значење на констатација: **Сум изгубил леб од рака**, 'ја изгубил работата', *за т ие солунски диреци сум изгубил леб од рака*. (86); **Сè ро т вој ум сум одела**, (100).

- употреба на минато-идно време: **Извор да беше, ќе пресушеше**. (98).

в) Формите на идно време се среќаваат во следниве фразеологизми и тоа:

- во 1. л. едн.: **ќе се рас т орам како восок на сонце**, *Кога ќе ми речеш: „Те сака, тебе те сака“, ми се чини ќе се рас т орам како восок на сонце, е те, од милина*. (50); **ќе ви го скришам разговоро т**, *Уф, еда нога скришила, ќе ви го скришам разговоро т!* (63); **рака ќе кренам**, *Да гледам како ја вода т невес та, со венец на глава... за друг... Не! Рака ќе кренам!* (91); **и дење и ноќе ќе рабо т ам**. (56); **ќе умрам од срам и жал!** (81); **ќе рукнам од мака**, (102), многу се нервира, јадосува; **Ако не дадеш со арно, со сила ќе те бацам!** (55);

- во 2. л. едн.: **Уш те и т и ли ќе дробии**, *бре бу т урњак!* (93);

- во 3. л. едн.: **ќе дојде и за нас бел ден**. (110), 'ќе дојде светлина, ќе помине маката'; **ќе фа т и рус т ина в рланина** – 'ќе избега, ќе отиде многу далеку', *Така роминуваа т т акви: јали в арсана, јали сурдун, јали ќе фа т и рус т ина в рланина*. (74).

г) Глаголската л - форма како проста глаголска форма има промена само по род и број. Постојат свршени и несвршени л - форми како од несвршени, така и од свршени глаголи. Едната л - форма изразува свршено дејство како во примерите со следниве фразеологизми:

руш т ил збор дека ја сака, *Чорбаџи С т ојко руш т ил збор дека ја сака за Досе т а*. (65); **дошол ножо т до коска!** (93).

4.3. Фразеологизми во функција на прилошка определба:

За место: *Сè тu си ñ во ус t a t a*, 'постојано зборува за некого', *И додека јаде, сè тu си ñ во ус t a t a...* (52); *Ми се смеа t в лице*, 'директно, без да се срамат', *А сега... вр t a t глава од мене... ми се смеа t в лице... (87); не ррефрлај ме од рид на бреџ*. (54);

За време: *Сè за t тебе мисли, и дење и ноќе...*, со значење 'постојано мисли', *Сè за t тебе мисли, и дење и ноќе, и кога срие и кога не срие*. (51);

За означување степен: 'до краен степен' е фразеологизмот *дошол ножо t до коска*, *А, нема веќе каде рона t аму: дошол ножо t до коска!* (93);

За количество: *ни една карка ровеќе*, 'доволно испи, доста е', *Па t и веќе ги исри две. Ама јас вела м уш t е едно. Ни една карка ровеќе!* (84).

4.4. Фразеологизми во заповеден начин

Форми на заповеден начин има само за второто лице во еднина и во множина, затоа што заповед се искажува во директен дијалог со соговорникот, а граматички соговорникот го претставува второто лице. Со формите за второ лице се искажува директна заповед.

Конструкциите со честичките *да* и *нека* и формите за сегашното време (*да ни е жив 100 години*, (94); *нека ни е живо Ленче*, (105)); со своето значење на индиректна заповед (во трето лице еднина и множина) или повик за заедничко вршење на дејството (во прво лице множина) се блиски до заповедниот начин, но тоа не се заповедни форми.

а) Фразеологизмите од оваа група носат разни семантички значења:

- поздрави: *Со здравје, сес t ро, ррош t евај!* (74); *седете ми со здравје!* (80);

- благослови: *Дал t и бог добро!* (72); *да си ми жива!* (80); *од мене дар, од бога здравје!* (80); *со бога напред!* (77); *сè наредица да t и оди!* (78);

- клетви: *Колку си дошла а арно, t олку арно да видиш!* (105); *занем да занемиш!* (94);

- наредба: *Ај... не прави цева!* (62), 'не прави нереди, не зборувај многу'; *ај занеми!* (71); *ни една карка ровеќе!* (84).

Постојат и некои фразеологизми во императивна форма кои не искажуваат заповеден начин:

- во потврдна форма: *Мижѝ да **t**e лажам.* (96) – станува збор за 'несериозна работа и отворена недоверба во тоа што е кажано';
- во негативна форма: *Ти немаш **t**акво срце.* (103);

б) Во некои примери се употребува извикот **ај** во случаи на обраќање: *ај со здравје!* (62); *ај да не **t**e видам веќе!* (105); *ај џенем фа **t**и!* (105); *ај занеми!*

Овие фразеологизми можат да се употребат и со формата **ајде**, но има и примери каде се изоставени двете форми: *да си ми **ж**ива!* (76); *чес **t**и **t**о и векови **t**о!* (79); *со бога напред!* (77).

4.5. Други фразеологизми од оваа група:

- Во потврдна форма: *Добра ноќ, сла **t**ко да сонуваш, сла **t**ко да сриеш!* (49); *на здравје!* (113); *здравје да има **t**e!* (76); ***t**и едно да знаеш!* (100);
- Во негативна форма: *нејќам веќе да чујам за **t**оа!* (62); *ни збор **р**овеќе!* (100); ***t**и немаш душа, кога ме мачиш вака!* (55), 'немилосрден, безмилосен е'.

5. Придавски фразеологизми

Голем дел од овие фразеологизми се споредбени во чија основа се заложени основните значења на придавките. Затоа и значењата на овие фразеологизми се прозирни. На пример:

*Еве, има ракија бис **t**ра како солза.* (89) – 'многу бистра, чиста'; *меко како **р**амук*, 'многу меко, нежно', *...и **t**о рачиче има оваа Васка, меко како 'памук'; убава си како икона.* (49) – 'многу убава', *Не си кадро, икона си. Убава, рисана, како икона; с **t**удена како лед, сла **t**ка како мед.* (45) – 'многу студена, многу слатка'; *Сла **t**ка е како мед, како мелем на срце раѓа, мелем!* (113).

Придавските фразеологизми во реченицата се јавуваат во:

- а) атрибутивна функција: *арен ум ми даваш.* (49); *А кој е крив за **t**оа? Твоја **t**а луда **г**лава!* (93); – 'неразумно, површно размислување'; *Така **t**и било ришано, **б**ожја волја!* (70) – 'по волјата на бога'; *Си има зла **t**на алка на рака.* (73), – 'си има добар занает'.

5.1. Фразеологизми со компонента придавка што означува боја:

Во драмата „Бегалка“ се среќаваат фразеологизми во чиј компонентен состав влегува придавка што означува боја. Ќе ги разгледаме во две групи:

- Со придавката **бел, а, о**, имаме: *жими бело видело*, 'заколнување', *Прош т овај, снашке Мирсо, не т е видов, жими бело видело!* (112); *ќе дојде и за нас бел ден*, 'ќе помине маката, тешкотијата', *сега Јурије т, у т ре ќе дојде друго...* *Така, најросле ќе дојде и за нас бел ден.* (110); *видовме малце бел ден.* (110);

- Со придавката **црн**: *Е, не е ни ѓаволо т т олку црн.* *А има грешка... ама има и ррошка...* (99), со значење 'дека ни ѓаволот не е толку злобен, дека ништо не може да биде толку лошо, а да нема мал дел и добро во себе'; во споредбена конотација: *црн како кумур*, 'многу црн', *А, и т оа бил леб! Црн како кумур...* (84);

5.2. Фразеологизми со компонентите *жив и мрт ов*

а) Едни од најинтересните фразеологизми во македонскиот јазик се фразеологизмите во кои една од компонентите е придавката **жив, а, о**. Интересно е што ретко во некој случај може да се употреби оваа придавка во множина: *Госрод да ве роживи и вие да с т е живи!* (76);

Повеќето од фразеологизмите, во драмскиот текст, со прва компонента жив се благослови: *Да си ми жива!* (80); *да ни е жив 100 години!* (94); *нека ни е живо Ленче!* (105);

или клетви: *жива рана т е изела!* (44).

б) Од фразеологизмите со компонентата **мртов** пронајдени се малку примери, и тоа: *жив мрт овец*, 'изгледа како веќе да е мртов, многу изнемоштено, физички и психички слаб', *Пеење т о беше мојо т живо т.* *Сега сум жив мрт овец...* (87); Овој фразеологизам се јавува во уште една варијанта, со исто значење: *Жив си, ама како умрен да си. Како ниш т о да не гледаш и да не слушаш.* (101); и во форма на клетва: *мрт ов да се угаснеш, Рирни в бунар, т а мрт ов да се угаснеш!* (44).

6. Прилошки фразеологизми

Основната функција на прилозите во реченицата е определувањето на глаголското дејство од гледна точка на некоја околност. Тие, во реченицата, се јавуваат во функција на следниве определби:

а) за место: *толку си ми во срцево*, *За т оа срце ш т о го имаш такво, т олку си ми во срцево, Ленче, не само за убавин т а...* (56); *среде срце*, *Да не*

t и *е* в *среде срце*? Да не забораваи што *t* и *згази* на *чест а...* (112); каде *срце то, t* *аму и очи те*. (88);

б) за време: *Сè за тебе мисли, и дење и ноќе...*, со значење 'постојано мисли', *Сè за тебе мисли, и дење и ноќе, и кога срие и кога не срие*. (51);

в) за означување степен: 'до краен степен' е фразеологизмот *дошол ножо t до коска*, *А, нема веќе каде рона t* *аму: дошол ножо t до коска!* (93);

г) за количество: *Денес ни еден мандар не испросив!* (84); *мана си нема, ра со 100 очи да ја гледам!* (79); *ни една карка ровеќе*, 'доволно испи, доста е', *Па t и веќе ги испри две. Ама јас велам уш t е едно. Ни една карка ровеќе!* (84);

д) за причина: *ке умрам од срам и жал!* (81);

ѓ) за цел: *Е ра, душо, t рај, да видиш, рај*. (55).

7. Извично-модални фразеологизми

Со извично-модалните фразеологизми се искажуваат различни видови чувства и емоции. Со нив се изразува:

а) одобрување, пофалба, восхит: *да му е алал кој го измисли овој ден!* (109); *помогни си сам, t а и бог да t и помогне*. (61);

б) несогласување, разочарување, прекор: *Жив си, ама како умрен да си*. (101);

в) согласност: *tака t и било ришано*. (70);

г) желби и благослови: *добра ноќ, сла t ко да сонуваш, сла t ко да сриеш*. (49); *дал t и бог добро!* (72); *за многу години!* (117);

д) клетви: *о t ров да му се с t ори!* (102); *арам да му е!* (102).

8. Фразеологизми според потеклото:

- Фразеолошки изрази од словенско потекло

Во прв ред овде спаѓаат фразеологизмите што се врзани со религијата. Напр.: *дал t и бог добро!* (72); *госрод да ви ја роживи...* (76); *госрод да чува!* (46); *ромози бог!* (72);

- Фразеолошки изрази од несловенско потекло (од турскиот јазик):

да му е алал кој го измисли овој ден! (109); *арам да му е!* (102); *аирлија нека е!* (79); *лаф муабе t* (70).

9. Фразеологија со мимики и гестови

Невербална т а комуникација во дидаскалија т а

При истражувањето на фразеологизмите во драмскиот текст на „Бегалка“ се забележа и еден дел кој излегува од рамките на вербалната комуникација. Тоа е невербална комуникација која ги пренесува емоционалните состојби и се одвива со помош на знаци. Токму во тоа „декодирање“, на значењето на невербалната комуникација вметната во дидаскалијата, се пронајдоа многу фразеолошки изрази.

9.1. Фразеологизми во визуелната комуникација

Контактот со очите е многу моќен невербален знак. Честопати се случува компонентата *око* да не е спомената во фразеологизмот, но гестовите што се прават со него се знаци на невербалната комуникација. Во драмата „Бегалка“, пронајдени се следниве фразеологизми од овој тип:

Го прос т релува со роџлед, 'покажува љубомора', (*Доаѓа, го прос т релува Досе т а со роџлед... и го пресечува оро т о меѓу Ленче и Досе.*), (46);

Гледаа т сеир, 'уживаат во тоа што се случува', (...*момци и девојки заедно, а с т ари т е наседнале наоколу – гледаа т сеир*), (43);

Фрлаа т роџледи, 'разгледуваат набрзина', (...*а, момците исто така фрлаа т роџледи на девојки т е...*) (43);

Ќ намигнува, 'работата добро ќе се заврши', *А, Симке мори! (Ќ намигнува)*;

9.1.1. Фразеологизми во изразите на лицето, гестовите и јазикот на телото

Изразувањето емоции и изрази на лицето е пред сите форми на невербалната комуникација и е универзално. Сите луѓе на ист начин ги изразуваат и ги толкуваат емоциите на лицето.

Во оваа група пронајдени се неколку фразеологизми кои ќе ги групираме на следниов начин:

Израз на лицето кој означува дека 'некој е нерасположен, невесел', имаме во фразеологизмот: **кисело лице**, (*Пие, прави кисело лице.*) (114);

Б) Фразеологизми во гестовите со рацете/прстите на рацете:

Гестовите со прстите и рацете се навистина интересен начин на комуникација. Поради различните значења фразеологизмите од оваа група ќе ги разгледаме одделно:

1. Поврзани со прстите на рацете:

(*Се чука со дланови **t e p o c t o m a k o t .***) *Море, нека ми е ролно на овој све t , ра росле...* (84), 'добро да се најаде, стомакот да му биде полн';
(*Ги за **t ина ушн т е со прст и** и со крурни чекори се вр т и ро соба t а.*), (103), 'не сака повеќе да слуша';
(*Го заклучува брду доларче t o... се крст и со длабоки роклони, шеро т и моли t ва.*), (61);

2. Поврзани со рака/раце:

Ќе зборувам... заш t o доведе веќе ми дошло! (Покажува со рака на грло t o.), (100), 'се поминала границата на толеранција';
За t oј збор сум дал еден грс t зла t o. (Покажува со раце t e.) (102), со значење на количество дека 'многу дал';
Со значење на 'лутина, бес' е следниов фразеологизам: *Да гледам како ја вода t ... за друг... Не! Рака ќе кренам!... (Се сврт ува со т ураница кон аци Трајкова t а кука.),* (91);
Така е, ација. Не зборуваш, т уку ванделија роеш. (Со роклон и со рака на гради t e.), (76), 'во знак на големо почитување и чест';
(*И рри t рчува на Велика, ја рредрнува, ѝ бацува рака.*) *Мајко! ...Прос т и ми!,* (117), овој гест во нашата традиција се прави во чест на верскиот празникот Прочка и барање прошка од постарите во знак на почитување;

В) Други фразеологизми во јазикот на телото

Во сите невербални знаци на движење, едноставно ги покажуваме нашите чувства. Така во примерите:

(*Влегува и кога ја согледува Евра, **р**ламнува од бес.*) (104); (***О т идува бесна од лу т ина.** На аголо t се судрува со Пе t ко.*), (112); (*Влегува во нокна кошула со фенер во рака; сию t се t ресе од лу т ина.*), (92); (*Влегува **бесен од лу т ина.***), (99); се означува 'голема лутина, голем бес, незадоволство'; или:

(*Влегува **луда од болка.***), (107), 'голема болка во душата'; (*Пее и се вр т и во **луда радос t .***), (53), 'чувствува голема радост'.

III. Анализа на фразеологизмите во необјавените радиодрами „Први на Марс“ и „Златната рипка“

Во некои дела Иљоски низ скицирани ликови ја изнесува фабулата и дејствието за колективна игра. Овој вид драматуршка поставеност содржи колективна драматуршка и сценска дисциплина. Како литературно-драматуршки дела тие имаат помала специфична тежина која легнува подеднакво на ликовите, на карактерите и на односите помеѓу нив. Тука спаѓаат делата „Први на Марс“ и „Златната рипка“. Двете дела, всушност се радиодрами кои сè уште не се објавени во печатена форма, туку се емитувани на радиобрановите на првата програма на македонското радио. Драмата „Први на Марс“ (означена како ПМ подолу во текстот), трае 46 минути и таа е снимена на 30.11.1959 год., додека „Златната рипка“ (означена како ЗР), трае 43 минути и е снимена 5.4.1963. Успеав, со одобрување на директорката на радио Скопје, во едно од студијата, да ги ислушам двете драми и скоро во целост да ги запишам. Лексиката, структурата на речениците, ритмиката на говорот се во хармонична врска со идејата на драмите. И тоа, идејата во „Први на Марс“ е да се прикажат можните авантури на децата и по пат на фантазија, патување во непознати краишта, додека во „Златната рипка“ е осуда на криминалот на родителот преку сознанието на детето за стореното дело. За разлика од останатите дела, во овие радиодрами имаме чиста употреба на литературен јазик и лексика без употреба на дијалекти. Всушност, станува збор за јазичен материјал што на посебен начин е одбран и организиран со примена на карактеристични, вметнати зборови и фразеолошки изрази. Бидејќи се во помала бројност, одлучив фразеологизмите во двете драми да ги анализирам заедно.

1. Фразеолошки изрази според структурниот модел:

1.1. Фразеолошки изрази кои по структурниот модел одговараат на реченица:

- Поздрави

Во двете драми повеќето поздрави се од словенско потекло:

О, Славко, здраво Славко... не сме се виделе. (ЗР); Е, ра ајде здраво! Те чекам... (ЗР); ...с ђар школски друѓар, ајде ариведерчи, догледање! (ЗР); Добар ден! (ПМ); Прија ђно деца! (ПМ); Не сакам да му бидам ни

деветта, ни третта... гууудбааај! (ЗР); ...зашто тоа не прави несреќни ајде живели! (ЗР).

Покрај основната и доминантна лексика на македонскиот јазик, присутни се и традиционални лексички наслојки од соседните словенски јазици (српскиот), но и одделни лексеми од други јазици. Така, *ариведерчи* е лексема од италијанско потекло *ital.arrivederci* и значи 'довидување', со истото значење е и лексемата *гудбај* *анг. Goodbye*. *Да живееме* е македонскиот еквивалент на фразеологизмот *живели* (употребуван во српскиот јазик) кој се користи при наздравување.

- **Клетви**

Покрај поздравите, во радиодрамата „Први на Марс“ се сретнува и еден фразеологизам во форма на клетва: *Пушка да го удри, овој твој Пушкин! (ЗР).*

1.2. Фразеолошки изрази кои по структурниот модел одговараат на синтагма:

Во оваа група, во двете драми, беа пронајдени неколку фразеологизми и во зависност од тоа кои видови на зборови се присутни во нив, се изделуваат следниве изрази составени од:

- **Придавка и именка (можат да бидат придружени со предлог или не):**

Широк живо т живееш, со значење 'галантно живееш', *Широк живо т живееш, Никола, и сè странско кај тебе: иницили виенски, текстил англиски...* (ЗР); *боцкава жица*, 'не смее да се допира', *каса та ќе ја оградиме со боцкава жица на свес та и совес та.* (ЗР); *Сосема заборавивме на наградата со боцкава жица, за касата.* (ЗР); *надуени дами*, 'богати госпоѓи кои многу пребаруваат', *Ја земаш шивачката машина од мајката и и шиеш на надуени дами, сè не им е ро мерата и волјата.* (ЗР); *зајачко срце*, 'многу плашлив човек', *Ловец си ти со зајачко срце, Зајко Кокорајко.* (ЗР); *чесен збор*, 'при нагласување на вистинитоста на исказот', *...Со Славе би одел на месечината. Чесен збор! (ПМ); Славе, сила си, чесен збор! (ПМ); чис та љубов*, 'некој да те сака без да те искористува', *Не можеш да најдеш жена за чис та љубов без задни сметки.* (ЗР).

- Во ретки случаи се сретнува и обратен редослед на зборовите (именка + придавка) како во примерот:

Солзи горчливи, 'солзи кои потекуваат од голема мака поради голем товар', ...*о t како ќе си ода t, солзи горчливи t и бликнуваа t како ророј, рлачеш и лираш над машина t а.* (ЗР).

- Категорија *количина*:

Заедничко за фразеологизмите од оваа подгрупа е прилогот за количина *многу*, односно *малку* кој стои во објаснувањето на нивните значења. Најнапред ќе ги наведам примерите во кои една од компонентите е број, а потоа ќе ги анализирам сите останати случаи во кои се постигнува значењето на количина:

Еден од нас ќе оди во ау t. (ЗР), 'еден ќе мора да ја напушти работата', *има tрис tа грижи*, 'многу проблеми и работи кои треба да се решат', *Добро де, голема работа, тој има tрис tа грижи и нерријатности, tрча, рабо tи прекувремено...* (ПМ); *tрис tа чуда*, 'многу работи, многу нешта', ...*ќе ти ги исфрлам сите tie жици, цевки, раке ti, трис tа чуда...* (ПМ); *с tанче и рол*, 'со значење многу убав стан', *О, Никола, каков с tан, с tанче и рол, сон!* (ЗР).

Во текстот се среќаваат и фразеологизми во кои не е употребен број, но по своето значење се доближуваат до оваа група фразеологизми:

цела вечност, 'со значење многу оддамна', *О, Славко, здраво Славко, цела вечност не сме се виделе, се загубивме од евиденција.* (ЗР); *каре над книџа tа*, 'постојано учи', *Каре над книџа tа, премногу е сериозна за своите години...* (ЗР); *го исклучува мозоко t*, се однесува на 'некој кој воопшто не сака да мисли', ...*го исклучува мозоко t, го избегнува разговорот...* (ПМ); *Не гледаш ли какви чуда создале?* (ПМ), 'многу големи дела'.

За да се изрази значењето „многу“ се користи споредувањето, односно компарацијата, претставена со компаративниот сврзник **како**, а значењето количина обично е мотивирано од споредниот збор:

како молња се сруш tа, 'со многу голема брзина', *Еве ја раке tа tа, како молња се сруш tа.* (ПМ); *нозете ѝ се танки како черкалки за заби.* (ПМ), 'многу тенки нозе'; *ми се гледаа t како кро tки гулаби и гугу tки...* (ПМ), со значење 'многу мили'.

Во драмата „Први на Марс“ сретнавме и еден пример кој на прв поглед ни изгледа дека станува збор за количина, но всушност неговото значење е 'ризикува': **одиме на сè или ниш t o**. (ПМ);

Во иронична смисла, со предизвикување на хумористична реакција е еден израз со значење 'си ги зголемил килограмите, си се поправил': *Гледам, добро си на t имулиран, мевче си руш t ил, eeee, t oа е веќе нерожен вишок.* (ЗР).

2. Лексичко-граматички карактеристики на фразеологизмите

Во зависност од својата лексичко-граматичка карактеристика, којашто му ја определува синтаксичката функција на фразеологизмот во реченицата, односниот фразеологизам може да биде подмет, прирок, атрибут, дел од именски прирок, прилошко дополние на глаголот итн.

Фразеологизмите: **t pиc t a чуда**, 'многу работи, многу нешта', *..ке t и ги исфрлам си t e t ие жици, цевки, раке t и, t pиc t a чуда...* (ПМ); **до исклучи мозоко t**, со значење 'не мисли на ништо', *до исклучи мозоко t, до избегнува разговоро t ...* (ПМ), имаат функција на објект.

Понатаму, има и фразеологизми кои се во функција на дел од именски прирок:

речени сме, 'тешко нас, готови сме', *...и во раника t а бедање ...какво бедање... речени сме...*

Во реченицата *Славе ги шие: Еликсон, Марксони, Тесла...* (ПМ); фразеологизмот **ги шие**, со значење 'ги надминува во знаењето', има предикативна функција.

Во согласност со структурата на фразеологизмите, тие се делат на именски, глаголски, придавски, прилошки итн. Фразеологизмите со одредени компоненти ќе ги разгледаме одделно и поконкретно ќе ги обработиме подолу во текстот.

3. Именски фразеологизми според компонентниот состав

3.1. Соматизми

- **Соматизми со компонентата глава**

Овие фразеологизми влегуваат во групата на соматски фразеологизми чија основна компонента е именката **глава**. Во двете драми овие фразеологизми се среќаваат со следниве значења:

*Сè додека живо **t o t** не ги удри по глава*, со значење 'сè додека не им се случи нешто лошо, некоја несреќа', *Луѓе **t o** малку може **t** да се родуча **t** од книѓи **t e** и **t y**ѓо **t o** искус **t** во*, сè додека живо **t o t** не ги удри по глава. (ЗР); *Сè ми се вр **t**и во глава **t a***, 'имам вртоглавица', *Сè ми се вр **t**и во глава **t a***, сè ми е ма **t**но ...мрежа, маржа, **t**рговска мрежа... (ЗР); *имаа **t** ровеќе во глава **t a** о **t** колку во нозе **t e**...* (ПМ), 'многу се паметни'.

- **Соматизми со компонентата око/очи**

Во драмата „Златната рипка“ беа пронајдени мал број фразеологизми кои ја содржат компонентата *очи*: *сè ми е ма **t**но **пред** **очи** **t e***, со значење 'ништо не ми се гледа, сè ми се измеша, станува збор за несредена ситуација', *сè ми е ма **t**но **пред** **очи** **t e***, *мрежа, маржа...* *кусоци, вишоци, решаваи ребуси...* (ЗР); *в **очи** **ни** **ро** **t** **фрлуваа** **t***, 'ни кажуваат директно, без срам', *веќе луѓе **t o** и нам в **очи** **ни** **ро** **t** **фрлуваа** **t*** зборови како оддеднаш сме ја наролните куќа **t a**. (ЗР).

- **Соматизми со компонентата уста**

Устата е важна за механичка обработка на храната, но има и важна улога во вокализацијата и процесот на зборување.

*Ти мене, ќе ми ја за **t** нуваш ус **t a** **t a***, не доруи **t** ам **t** акви вулгаризми (ПМ), 'закана кога некој не сака да замолчи'.

- **Соматизми со компонентата нос**

Фразеологизмите кои ја содржат оваа компонента означуваат различни активности, но и човечки карактеристики. Во драмата „Први на Марс“ ги сретнав следниве примери и нивните значења:

*Ќе си го добиеше **t** и и в нос...* 'ќе беше натепан', *Каков недруѓарски однос... ќе си го добиеше **t** и и однос и в нос...* (ПМ);

*крена **нос** до **Марс***, 'се прави важен', *Ќе си го најдеше **пронајдувачо** **t** ... крена **нос** до **Марс**, **гениј**, **генијален** **гениј**...* (ПМ).

- **Соматизми со компонентата нога/нозе**

Фразеологизмите со составната компонента нога/нозе не се мотивирани од нивната основна функција. Таков е случајот и со неколкуте фразеологизми пронајдени во драмата „Први на Марс“:

*Туѓа **нога** не **с** **та**рила*, 'досега никој не влегол', *ела во мојата рабала **торија**, во која **туѓа** **нога** не **с** **та**рила*, *еве **арара** **t** сличен на **магне** **t** **офон**...* (ПМ);

Во контекстот на овој фразеологизам се забележува еден видоизменет, трансформиран збор во кој има видливи изместувања и ротирања на одделни букви: *рабала t орија* наместо *лабара t орија*. Најверојатно, со оваа постапка, целта на авторот била поверно прикажување на ликот до слушателот.

Имаа t повеќе во главата o t колку во нозете... (ПМ), 'многу се паметни'; во споредбена конотација: нозете ѝ се t анки како черкалки за заби. (ПМ), 'многу тенки нозе'; нозе не ќе ti требаа t, нозе не ќе ti t беаа t, ќе t e однесам со лимузина... (ЗР).

- **Соматизми со компонентата мозок**

Мозокот претставува главен дел од централниот нервен систем, сместен во главата на човекот. Мозокот е центар за мислење и за свеста. Во драмата „Први на Марс“ забележав еден пример кој ја содржи оваа компонента: *до исклучи мозоко t*, со значење 'не мисли на ништо', *до исклучи мозоко t*, *до избеднува разговоро t ... (ПМ).*

- **Соматизми со компонентата душа**

Во оваа група ќе ги издвојам двата примера со своите значења:

Му раднала тежина на душа, 'душевно страда', кога некому му раднала тежина на душа, кажи му дека има и родолема. Така ќе му олесниш. (ЗР); празник за душа t a, 'уживање, убаво чувство', с t ихови t e сами се празник за душа t a... Не веруваи дека е t ака? (ПМ).

3.2. Фразеологизми со компонентата гавол

Во радиодрамата „Златната рипка“ пронајден е само еден фразеологизам кој ја содржи оваа компонента и всушност е извик за негодување: *по гаволи t e*, Туку, *по гаволи t e*, *што сум се расррикажал! (ЗР).*

3.3. Зооними

Најголем број фразеологизми од оваа група се споредбени фразеологизми и затоа така ќе ги класифицираме:

- **Фразеолошки зооними според функцијата во реченицата**

1. Споредба на глаголска основа, т.е. се споредува како се врши некое дејство: *не држи t e за t ворени како зајаци, Зош t o не држи t e за t ворени*

во оваа рабала **t**орија како зајаци? (ПМ); **ми се гледаат како кро **t**ки гулаби и гугу **t**ки...** (ПМ), со значење 'многу мили', ...сега и најс **t**рашни **t**е нас **t**авници и нас **t**авнички, вклучувајќи го и оној а рлус бејковски, **ми се гледаат како кро **t**ки гулаби и гугу **t**ки.** (ПМ);

2. Споредба на придавска основа, односно основното значење е какво е нештото: **зајачко срце**, 'многу плашлив човек', **Ловец си **t**и со зајачко срце**, **Зајко Кокорајко.** (ЗР);

3. Фразеолошки зооним во функција на прилошка определба:

за време: **везден на рољана како ррлиња**, **Ниш **t**о не учи **t**е!** **Везден на рољана како ррлиња!** (ПМ);

за место: **Ти **рак** ми **рреле **t**а **рреку **рло **t**, **ре **t**ленце!******** (ПМ), со значење 'се снајде'.**

3.4. Онимиски фразеологизми

Во радиодрамите пронајден е еден фразеологизам од оваа група чија основна компонента е име на планета: **кренал нос до Марс**, 'се прави важен', **Ќе си го најдеше рронајдувачо **t**...** **кренал нос до Марс**, **гениј**, **генијален гениј...** (ПМ).

4. Глаголски фразеологизми:

Фразеологизмите од оваа група можеме да ги анализираме според дејствата кои ги вршат во реченицата, според глаголските времиња и глаголските лица.

4.1. Со изразување дејство или означување физичка или психичка состојба на човекот:

а) изразување дејство: **ке ја оградиме со боцкава жица**, 'не смее да се допира', **каса **t**а ке ја оградиме со боцкава жица на свес **t**а и совес **t**а.** (ЗР); **ги шије**, 'ги надминува во знаењето', **Славе ги шије: Еликсон, Марксони, Тесла...** (ПМ); **ке си го добиеше **t**и и в нос...** 'ке беше натепан', **Каков недругарски однос...ке си го добиеше **t**и и однос и в нос...** (ПМ);

б) глаголските фразеологизми кои означуваат состојба на човекот, најчесто се јавуваат како составни делови од човековото тело: **Сè ми се вр **t**и во глава **t**а**, 'имам вртоглавица', **Сè ми се вр **t**и во глава **t**а**, **сè ми е ма **t**но...** **мрежа, маржа, трговска мрежа...** (ЗР); **имаат **t** повеќе во глава **t**а о **t** колку во нозе **t**е...** (ПМ), 'многу се паметни'.

4.2. Глаголски фразеологизми според глаголските времиња и глаголските лица:

Во двете драми, глаголските фразеологизми се среќаваат во следниве форми:

а) Формите на сегашното време и тоа :

- во 1. л. мн.: *одиме на сè или ниш t o.* (ПМ);

- во 2. л. едн.: *Широк живо t живееш*, со значење 'галантно живееш', *Широк живо t живееш*, *Никола, и сè с t ранско кај t тебе: иницијли виенски, t екс t ил англиски...* (ЗР);

- во 3. л. едн.: *каре над книга t a*, 'постојано учи', *Каре над книга t a*, *премногу е сериозна за свои t e години...* (ЗР);

б) Формата на минатото време е пронајдена во следнава варијанта:

- употреба на минато определено свршено (аорист) во 1. л. мн.: *заборавивме на награда t a со боцкава жица*, *за каса t a*, (ПМ);

в) Формата на идно време се сретнува во следниов фразеологизам и тоа:

- во 1. л. мн.: *каса t a ќе ја одрадиме со боцкава жица на свес t a и совес t a.* (ЗР);

- во 3. л. мн. во негативна конотација, *нозе не ќе t и t требаа t*, *нозе не ќе t и t требаа t*, *ќе t e однесам со лимузина...* (ЗР);

г) Глаголската л-форма како проста глаголска форма има промена само по род и број. Кај глаголите од а-група постои само една ваква форма, додека глаголите од е-група и и-група често образуваат по две л-форми. Така од глаголот *крене* имаме *кренал/кренел* во 3. л. едн. машки род: *кренал нос до Марс*, 'се прави важен', *Ќе си го најдеше рронајдувачо t...* *кренал нос до Марс*, *гениј*, *генијален гениј...* (ПМ); или во 3. л. мн.: *скроиле рлан како слери ра tници да се рровлеча t со наша t a репрезентација...* (ПМ), со значење 'нерегистрирани патници, како лица кои патуваат без карта за превоз';

во негативна конотација, еднина, ж. род: *Туѓа нога не с tарила*, 'досега никој не влегол', *ела во моја t a рабала tорија*, *во која туѓа нога не с tарила*, *еве арара t сличен на магне t офон...* (ПМ).

4.3. Фразеологизми во функција на прилошка определба:

За место: *Сè ми се вр tи во глава t a*, 'имам вртоглавица', *Сè ми се вр tи во глава t a*, *сè ми е ма tно...* *мрежа*, *маржа*, *t рдовска мрежа...* (ЗР);

За време: *цела вечност*, 'со значење многу оддамна', *О, Славко, здраво Славко, цела вечност не сме се виделе, се зајубивме од евиденција.* (ЗР);

За количество: *има триста грижи*, 'многу проблеми и работи кои треба да се решат', *Добро де, голема работа, тој има триста грижи и нерријатности, трча, работи прекувремено...* (ПМ).

4.4. Фразеологизми во заповеден начин

а) Фразеологизмите од оваа група носат разни семантички значења:

- поздрав во случај на обраќање со употреба на извикот *ајде*: *Е, ра ајде, здраво,* (ЗР); ...*с т ар школски друдар, ајде ариведерчи, догледање!* (ЗР);

Овие фразеологизми можат да се употребат и со формата *ај*, но има и примери каде се изоставени двете форми: *О, Славко, здраво Славко... не сме се виделе.* (ЗР); *Добар ден!* (ПМ); *Пријатно деца!* (ПМ);

- при наздравување: ...*заш то тоа не прави несреќни ајде живели!* (ЗР),

- клетви: *Пушка да го удри, овој т вој Пушкин!* (ЗР);

- закана: *Ти мене, ќе ми ја за тнуваш устата, не доруштам такви вулгаризми* (ПМ); 'закана кога некој не сака да замолчи'.

5. Придавски фразеологизми

Голем дел од овие фразеологизми се споредбени во чија основа се заложени основните значења на придавките. На пример:

скроиле план како слери патници да се рровлечат со нашата перрезентација... (ПМ), со значење 'нерегистрирани патници, како лица кои патуваат без карта за превоз'; *нозете ѝ се танки како черкалки за заби.* (ПМ), 'многу тенки нозе'; *не држи те за творени како зајаци, Зошто не држи те за творени во оваа рабала т орија како зајаци?* (ПМ).

5.1. Фразеологизми со компонента придавка што означува боја:

Во двете драми беше пронајден еден фразеологизам кој содржи придавка што означува боја (бел/црн) и тоа: *не многу црн неѓативец, но не и многу бел розитивец.* (ЗР), со значење дека 'не е голем песимист, но не и преголем оптимист'.

5.2. Фразеологизми со компонентата *жив*

Жива вистина, 'непобитна вистина', Тоа е важна и жива вистина... човеко *t* се учи најсигурно на сорствени *t*е грешки... (ЗР);

Жив доказ, 'служи за потсилување на кажаното', Жив доказ за *t*оа нашио *t* ррија *t*ел, Марсовецо *t*... (ПМ);

Глурос *t*и живи, 'бесмислени работи', Јовчевски рак нервен наред... глурос *t*и живи... (ЗР).

6. Прилошки фразеологизми

Прилошките фразеологизми се јавуваат во функција на следниве определби:

За место: **од ридо *t* на грбо *t***, Цената на производите до ро *t*рошувачо *t* нарастува како снежна торка *t*ркалана од ридо *t* на грбо *t* на ро *t*рошувачи *t*е, (ЗР);

За време: **цела вечност**, 'со значење многу оддамна', О, Славко, здраво Славко, *цела вечност* не сме се виделе, се загубивме од евиденција. (ЗР);

За количество: **трис *t*а чуда**, 'многу работи, многу нешта', ...*ке *t*и ги исфрлам си *t*е *t*ие жици, цевки, раке *t*и, трис *t*а чуда...* (ПМ);

За степен: **во крајна линија**, нозе не *ке *t*и требаат, ќе *t*е однесам со лимузина... ш *t*о во крајна линија е сеедно.* (ЗР).

7. Извично-модални фразеологизми

Со извично-модалните фразеологизми се искажуваат различни видови чувства и емоции. Со нив се изразува:

а) одобрување, пофалба, восхит: **Жива вистина**, 'непобитна вистина', Тоа е важна и жива вистина... човеко *t* се учи најсигурно на сорствени *t*е грешки... (ЗР); Славe, сила си, **чесен збор!** (ПМ);

б) согласност: **имаат ровеке во глава *t*а отколку во нозе *t*е...** 'многу се паметни', Луѓе како нас, само со ро *t*енки нозе, исрурчени чела ш *t*о значи имаат ровеке во глава *t*а отколку во нозе *t*е. (ПМ);

в) желби: **Да живееме** е македонскиот еквивалент на фразеологизмот **живели** (употребуван во српскиот јазик) кој се користи при наздравување.); ...*за ш *t*о *t*оа не прави несреќни ајде живели!* (ЗР);

г) клетви: *Пушка да го удри, овој t вој Пушкин!* (ЗР).

8. Фразеологизми според потеклото:

- Фразеолошки изрази од словенско потекло

За македонската фразеологија од особена важност е фактот дека 50 години живеевме во повеќенационална држава во која постоеја три официјални јазици (македонскиот, српскохрватскиот и словенечкиот). Поради познатиот факт дека бројот на родените зборуваачи на српскохрватскиот јазик беше најголем во споредба со другите, нормално е неговото влијание и во сферата на фразеологијата. Во македонскиот јазик се прифатени бројни фразеологизми, пред сè во разговорниот јазик, дури голем број од жителите сè уште ги употребуваат. Таков е примерот со фразеологизмот *живели* (употребуван во српскиот јазик) кој се користи при наздравување, односно *да живееме* – македонската верзија.

...заштo t oа не ррави несреќни, ајде живели! (ЗР);

- Фразеолошки изрази од несловенско потекло

Во оваа група беа пронајдени неколку фразеологизми (во форма на поздрави) кои водат потекло од различни јазици и тоа:

- Од италијанско потекло: *ital. arrivederci*, значи 'довидување', *...c t ар школски другар, ајде ариведерчи, догледане!* (ЗР);

- Од англиско потекло: *анг. Goodbye*, 'довидување', *Не сакам да му бидам ни деве t t а, ни t pe t а... гууудбаај!* (ЗР).

ЗАКЛУЧОК

Она со што најпрво се соочив при изработката на овој труд беше бројот на собраните фразеолошки единици кој ги надмина првобитните очекувања и претпоставки. Така, за оваа цел беа собрани 599 фразеологизми од кои 242 во „Чорбаци Теодос“, 294 во „Бегалка“ и 63 во „Први на Марс“ и „Златната рипка“. Иако е видно помал бројот на фразеологизмите во двете необјавени радиодрами „Први на Марс“ и „Златната рипка“, каде што имаме употреба на литературен јазик и лексика без употреба на дијалекти и јазичен

материјал што на посебен начин е одбран и организиран, сепак и тој укажува на богатството на македонската фразеологија.

По извршената ексцерпција поминав кон анализа на фразеологизмите распоредувајќи ги во потесни фразео-семантички полиња и тоа: според структурниот модел, според лексичко-граматичките карактеристики, според компонентниот состав и според функциите во реченицата.

На самиот почеток, при анализата на фразеологизмите според структурниот модел, дадени се поздравите, благословите и клетвите кои некои автори ги нарекуваат квазифраземи (неправи фраземи) и ги поставуваат на периферијата на фразеологијата. Сепак, како готови формули и изрази со постојан состав, тие се многу застапени во драмите на Васил Иљоски.

За да можеме прегледно да ги прикажеме фразеологизмите во споредбена конотација во сите драми според компонентниот состав и според лексичко-граматичките карактеристики направив табела во која јасно може да се забележи бројноста на изразите во секоја драма одделно:

	„Чорбаци Теодос“	„Бегалка“	„Први на Марс“ „Златната рипка“
<i>Соматски фразеологизми со компонентите:</i>			
глава	6	4	3
око	13	13	2
срце	11	14	-
уста	3	6	1
крв	2	2	-
прст	2	-	-
нос	1	3	2

нога	4	5	4
коска	3	2	
душа	7	10	2
ум	12	5	-
ѓавол	6	7	1
лице/образ	-	6	-
коса	-	1	-
брада	-	1	-
јазик	-	4	-
грб	-	1	-
кожа	-	3	-
рака	-	8	-
мозок		-	1
Фигури кои се поврзани со:			
зеленчук	2	-	-
овошје	-	1	-
вид на јадење	3	1	-
со садови во домаќинството	3	-	-
пијалок	2	5	-
прехранбени производи	3	9	-
цвеќиња/растенија	2	6	-
Фразеолошки зборови и нивна употреба:			
глаголска основа	3	6	2

придавска основа	3	2	1
во ф-ја на предмет	4	1	-
во ф-ја на подмет	-	2	-
во ф-ја на прил. определба	1	1	2
во форма на пословица	-	3	-
компонентата ламја	2	-	-
други зооними	7	2	-
<i>Онимиски фразеологизми роврзани со:</i>			
лик од народните умотворби	3	1	-
географско име	5	3	-
лик од Библијата	3	10	-
ликот на Настрадаин-Оца	1	-	-
име на планета	-	-	1
име на верски празник	-	1	-
лично име / прекар	-		
други фразеологизми од оваа група	-	1	-
<i>Глаголски фразеологизми:</i>			
со изразување физичка и психичка состојба	9	18	5
формите на сегашно време	6	9	3
формите на минато време	3	8	1
формите на идно време	1	10	2
можен начин	3	-	-

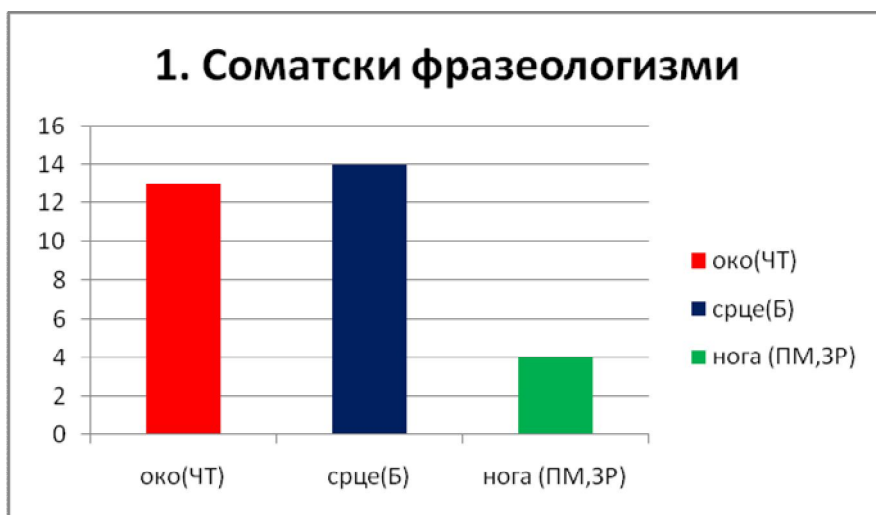
глаголска л-форма	-	2	3
во ф-ја на прилошка определба	4	6	3
во заповеден начин	14	21	8
во императивна форма кога не искажуваат заповед	3	2	-
други гл. фразеологизми	6	7	-
<i>Придавски фразеологизми со:</i>			
атрибутивна функција	5	4	-
предикативна функција	2	-	-
компонента придавка што означува боја	5	5	1
компонента жив	10	5	3
компонента мртов	1	3	-
<i>Прилошки фразеологизми за:</i>			
време	1	1	1
место	6	3	1
начин	2	-	-
причина	2	1	-
количество	-	3	1
степен	1	1	1
цел	-	1	-
<i>Извично-модални фраеологизми</i>			
одобрување, пофалба, восхит	2	2	2

несогласување, разочарување	3	1	-
согласување	3	1	1
желби, благослови	3	3	1
клетви	5	2	1
Според по т екло т о:			
<i>словенско-роврзано со</i>			
религијата	4	4	-
со српскиот јазик	-	-	1
<i>несловенско-роврзано со:</i>			
турскиот јазик	4	4	-
италијанскиот јазик	-	-	1
англискиот јазик	-	-	1
Фразеологизми во невербална т а комуникација			
визуелна комуникација	3	4	-
изразот на лицето	1	1	-
<i>Прс т и т е на раце т е роврзани со:</i>			
чело	2	-	-
глава	2	-	-
рака/раце	-	8	-
религија	6	-	-
поздрави/благослови	4	-	-
прстите на нозете	4	-	-
други фразеологизми	4	-	-

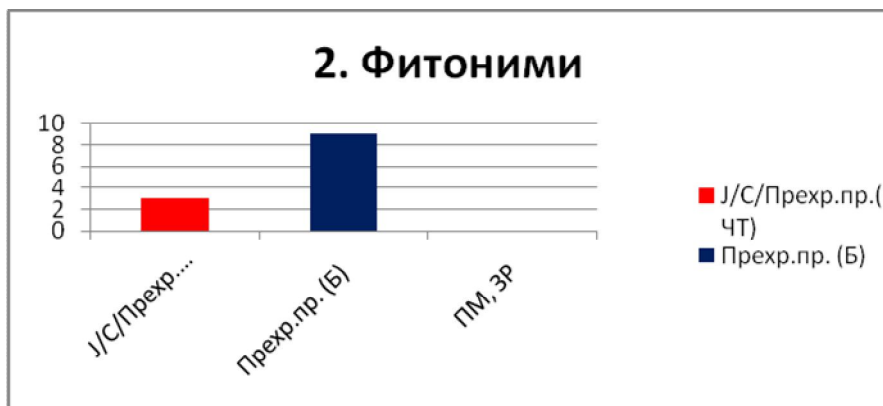
Фразеологизми во јазикот на телото	1	6	-
------------------------------------	---	---	---

За уште попрецизно и посликовито споредбено прикажување на фразеологизмите ќе употребаам графикони од кои го донесов следниов заклучок:

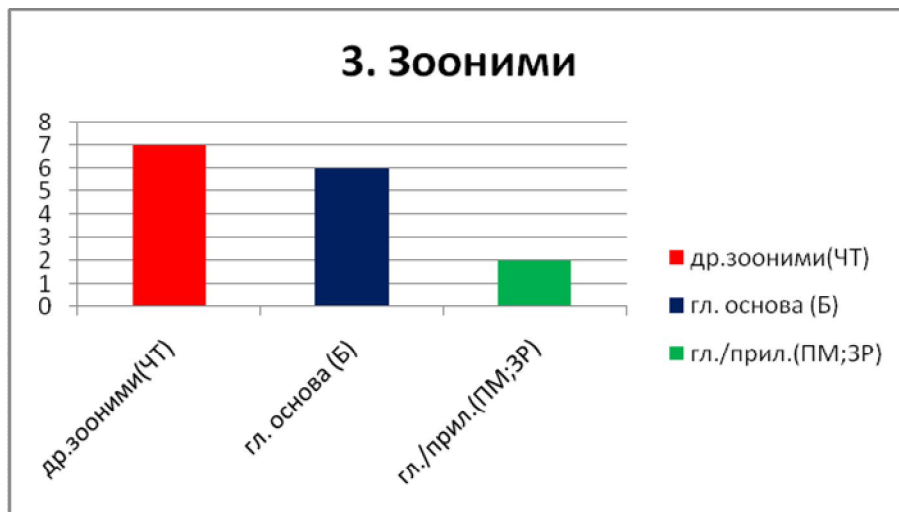
1. Од сите именски фразеологизми (соматизми) според компонентниот состав најзастапени се соматизмите со компонентата *срце* во „Бегалка“ (Б), најзастапени соматизми во „Чорбаџи Теодос“ се соматизмите со компонентата *око*, и најзастапени соматизми во „Први на Марс“ (ПМ) и „Златната рипка“ (ЗР) се соматизмите со компонентата *нога*:

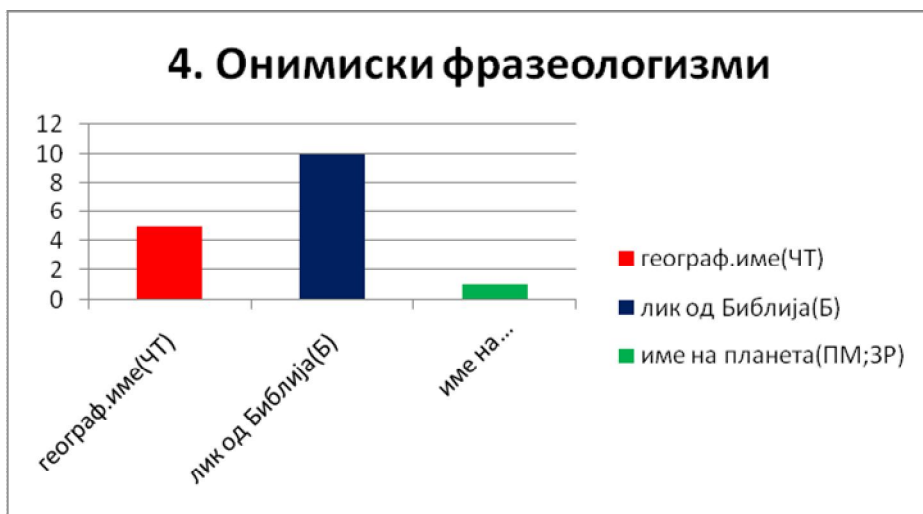
2. Од фитонимите најзастапени се фразеологизмите поврзани со прехранбени продукти во „Бегалка“, додека најзастапени фитоними во „Чорбаџи Теодос“ се фразеологизмите поврзани со јадење (Ј), со садови во домаќинството (С) и со прехранбени продукти. Во останатите драми фитоними не беа пронајдени. Тоа графички изгледа вака:

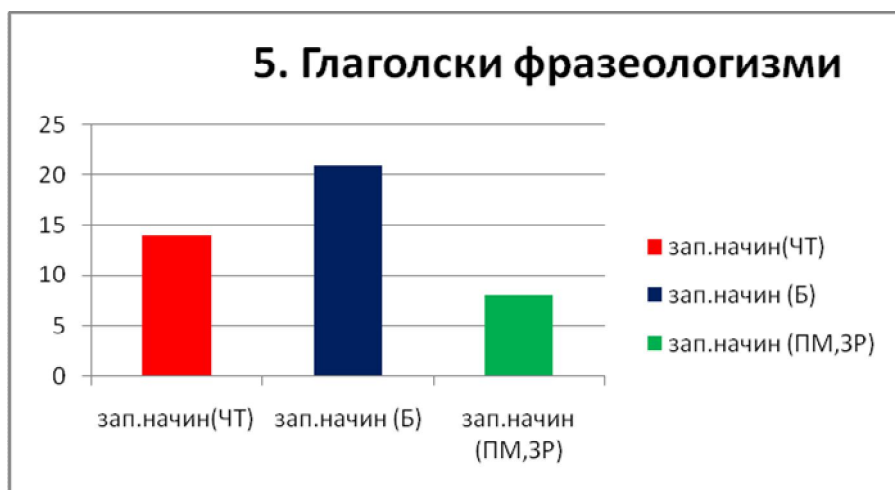
3. Најзастапените зооними во „Чорбаџи Теодос“, тешко можеа да се класифицираат, па затоа ги ставив во посебна група *други зооними*. Најзастапени зооними во „Бегалка“ беа зоонимите со кои се споредува како се врши некое дејство, значи споредба на глаголска основа, додека во „Први на Марс“ (ПМ) и „Златната рипка“ (ЗР) најзастапени зооними се оние со кои се врши споредба на глаголска основа и зооними во функција на прилошка определба:

4. Од онимиските фразеологизми најзастапени се оние во кои се употребени ликови од Библијата, како во „Бегалка“. Најзастапени онимиски фразеологизми со употреба на географско име среќаваме во „Чорбаџи Теодос“ и најзастапени онимиски фразеологизми со употреба на име на планета среќаваме во „Први на Марс“ и „Златната рипка“:

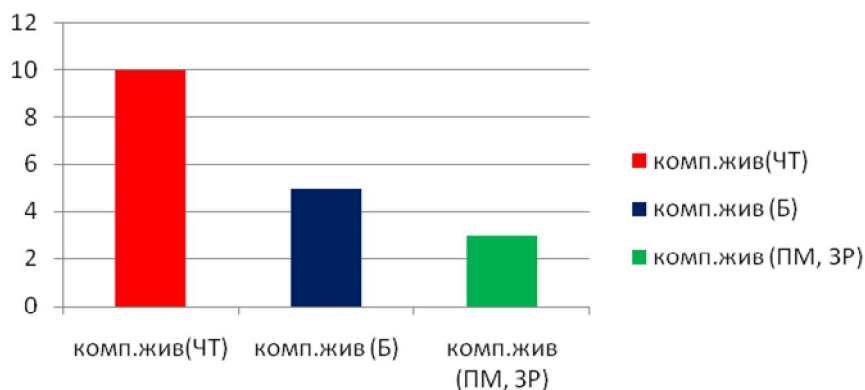

5. За сите опфатени драми во трудов ќе кажеме дека имаат нешто заедничко, а тоа е најголемата застапеност на глаголските фразеологизми во заповеден начин. Сепак, по бројноста отскокнуваат фразеологизмите во „Бегалка“:

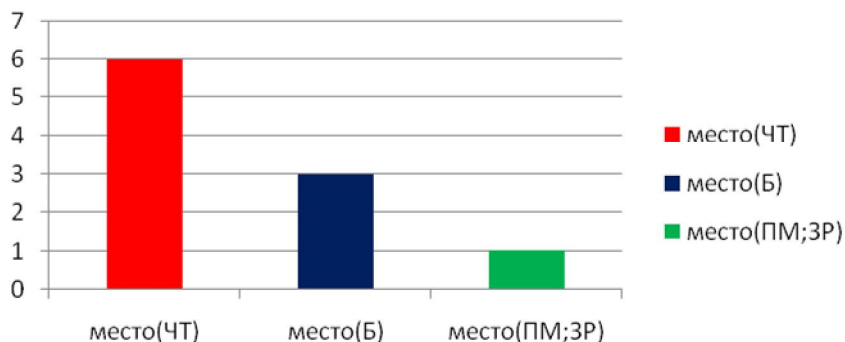
6. Од придавските фразеологизми најзастапени се фразеологизмите кои ја содржат компонентата жив во сите драми, а најбројни се во „Чорбаци Теодос“:

6. Придавски фразеологизми

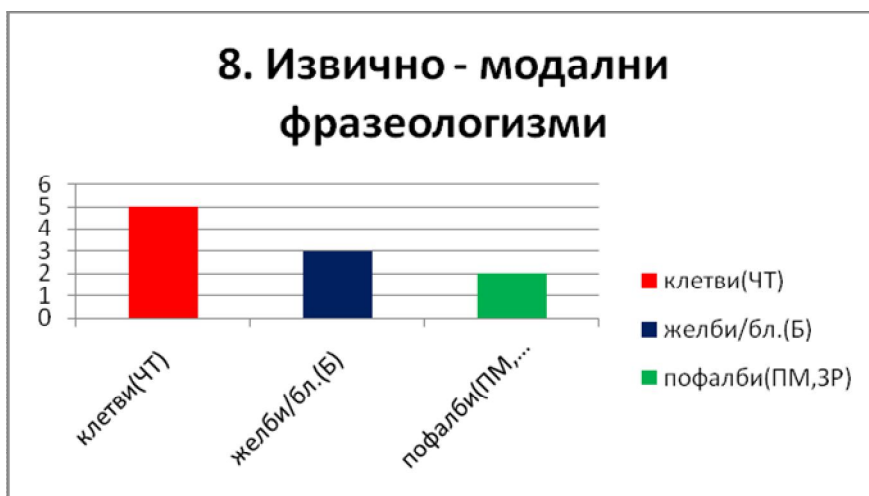

7. Од прилошките фразеологизми најбројни се фразеологизмите за место во „Чорбаџи Теодос“. Нешто помалку прилошки фразеологизми за место има во „Бегалка“, а најмалку во „Први на Марс“ и „Златната рипка“.

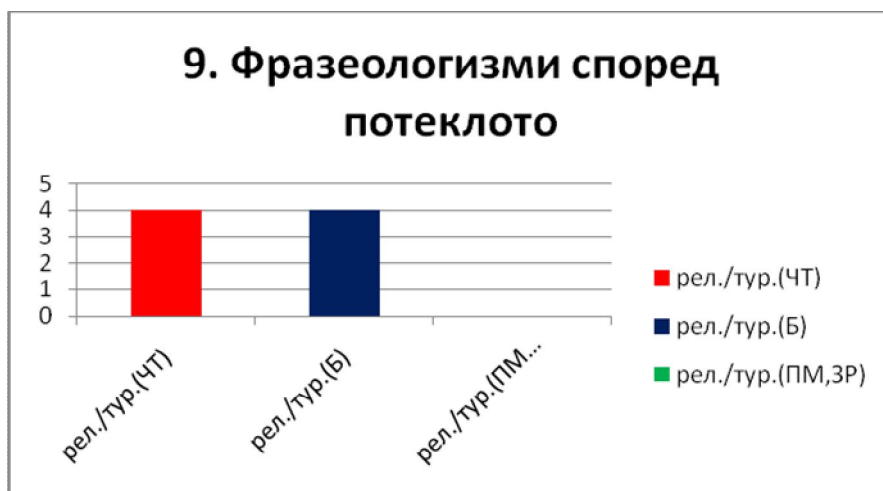
7. Прилошки фразеологизми

8. Од извично-модалните фразеологизми најзастапени се клетвите во „Чорбаџи Теодос“. Во „Бегалка“ најбројни се фразеологизмите поврзани со желбите и благословите, додека во „Први на Марс“ и „Златната рипка“ најзастапени фразеологизми од оваа група се пофалбите.

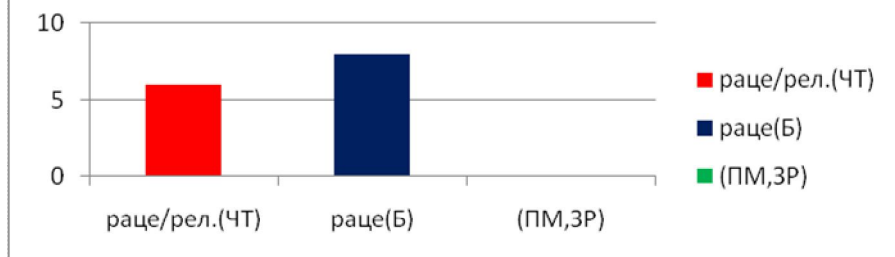

9. Според потеклото на еднакво ниво се фразеологизмите од турско потекло поврзани со религијата во „Чорбаџи Теодос“ и „Бегалка“. Во радиодрамите „Први на Марс“ и „Златната рипка“ фразеологизми од турско потекло не беа пронајдени.

10. Од фразеологизмите во невербалната комуникација најзастапени се оние фразеологизми во кои се употребуваат рацете и тоа најбројни се во „Бегалка“, нешто помалку во „Чорбаџи Теодос“, додека во двете радиодрами не беа пронајдени фразеологизми од овој тип.

10. Фразеологизми во невербалната комуникација

Деталната анализата на собраниот материјал, табеларното и графичкото прикажување, генерално ја покажаа големата бројност на фразеологизмите и конкурентската борба на „бројна роруларнос t“ меѓу „Чорбаџи Теодос“ и „Бегалка“. Како што може да се види од графиконите, соматските фразеологизми, фитонимите, онимиските фразеологизми, глаголските фразеологизми и фразеологизмите во невербалната комуникација, по бројноста, се најмногу застапени во „Бегалка“, додека зоонимите, придавските фразеологизми, прилошките и извично-модалните се побројни во „Чорбаџи Теодос“.

Токму богатството на фразеолошките изрази, како млад проучувач на јазикот, го привлече моето внимание, бидејќи фразеолошките изрази се едни од најкарактеристичните изразувачки средства на јазикот. Тие се пренесуваат од генерација на генерација и се одликуваат со сликовитост и со експресивност. Ваквите нивни карактеристики не се користат само за теоретски проучувања, туку се корисни и при проучување на: културата, народната психологија, навиките, човековите однесувања и начинот на живеење на еден народ во едно минато време, време на изминатите општествени, народни, човечки и лични катаклизми и внатрешни осцилации, а истовремено и во едно историско време кое во драмите на Васил Иљоски добило свој автентичен уметнички лик.

Ова уште еднаш е потврда за богатството на македонската фразеологија во драмите на Васил Иљоски. Токму поради тоа сметам дека фразеолошките изрази во неговите драми треба да заземат посебно место во македонската фразеологија.

Се надевам дека овој почеток на откривање на мал дел од фразеолошкото богатство на македонскиот јазик ќе биде дополнителен поттик и предизвик за мене, но и за други проучувачи на јазикот да ги откриеме и другите фразеолошки врски во останатите драми на Иљоски и да

најдеме решенија за одделни нерешени прашања од оваа јазична проблематика.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев А., 1965, *Васил Иљоски наша та драма меѓу две те светски војни*, Современост, Скопје, бр.7, стр. 377.

Велјановска К., 1998, *За потеклото на фразеолошките изрази во македонскиот јазик*, ГЗФФ, Скопје, 119 – 123.

Велјановска К., 2006, *Фразеолошките изрази во македонскиот јазик (со осврт на соматската фразеологија)*, Македонска ризница, Куманово.

Велковска С., 2002, *Белешки за македонската фразеологија*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.

Велковска С., 2008, *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник*, Скопје.

Додевска – Михајловска О., 2009, *За некои фразеолошки паралели во македонскиот и албанскиот јазик во: Балкански јазичен светоглед*, ИМЈ „Крсте Мисирков“, Скопје.

Додевска – Михајловска О., 2012, *Биелементни фразеологизми со симетрични структури во македонскиот јазик*, МЈ, стр. 131 – 143.

Додевска – Михајловска О., 2008, *За варијантноста на фразеолошките изрази*, МЈ, стр. 83 – 99.

Друговац М., 1990, *Историја на македонската книжевност XX век*, Мисла, Скопје.

Друговац М., 1988, *Преглед на македонската литературна критика*, Наша книга, Скопје.

Здравковски Ц., 1994, *Драмата во нашата*, Просветно дело, Скопје.

Иљоски В., 1947, *Пиши, Панче!...*, Државно книгоиздателство на Македонија, Скопје.

Иљоски В., 1978, *Избор I*, Македонска книга, Скопје.

Иљоски В., 1978, *Избор II*, Македонска книга, Скопје.

Иљоски В., 1986, *Бедалка*, Мисла, Скопје.

Иљоски В., 1988, *Одбрани драми и есеи*, Мисла, Скопје.

Иљоски В., 1988, *Смрт за живо*, Современост, Скопје, бр.5 – 6, стр.7.

Иљоски В., 2005, *Чорбаџи Теодос*, Просветно дело – Редакција Детска радост, Скопје.

Јашар – Настева Ол., 2002, *Турски т е лексички елемен т и во македонскио т јазик*, ИМЈ, Скопје.

Лужина Ј., 1995, *Ис т орија на македонска т а драма (македонска т а би т ова драма)*, Култура, Скопје.

Минова – Ѓуркова Л., 1994, *Син т акса на македонскио т с т андарден јазик*, Скопје.

Минова – Ѓуркова Л., 2003, *С т илис т ика на современио т македонски јазик*, Скопје.

Момировска Н., 1977, *Васил Иљоски: „Творечка т а особенос т и ли т ера т урно – драма т уришка еволуција”*, (монографија), Наша книга, Скопје.

*Македонската книжевност во книжевната критика (том трети), 1973, Уметничко творештво, Мисла, Скопје.

Панзова В., 2003, *Наука т а како занает*, Филозофски факултет, Скопје.

Паноска Р., 1997, *Современ македонски јазик*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје.

Тоциновски В., 1996, Книжевно-историски текстови за македонската литература на Васил Иљоски во: *Низ книжевнио т кон т инуи т е т*, Македонска книга, Скопје, стр. 266 – 281.

Цветковски Ж., 1997, Фразеологија во: Група автори, *Македонски јазик за средно образование*, Просветно дело, Скопје.

Kramarić M., 2011, *Frazemi u Gospinim plačevima starohrvatskome jeziku*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb, 37/1.

Matešić J., 1991, *Frazeologija romana „Pod Nehajem” Vjencislava Novaka*, Senj zb 18, Zagreb, 18-90.

Menac A., 1991, *Frazeologija Hektorovičeva „Ribanja i ribarskog prigovaranja”*, Senj zb 18, Zagreb, 101 – 107.

Ramiljak M., MusaM., 2012, *Frazemiu Andričevim pripovijetkama I njihovi prijevod niekvivalenti u njemačkome jeziku*, Mostar.

Rojs J., *Frazeologija v prozi Janka Kersnika*, Maribor.

Filaković S., 2008, *Frazeologija u djelima Ivane Brlić – Mažuranić*, Život i škola, Zagreb, br.19.

Речници

Димитровски Т., 1995, *Речник на ли т е р а т у р н и изрази*, Скопје.

Конески К., *Праворисен речник на македонскиот ли т е р а т у р е н јазик*, Скопје.

Мургоски З., 1993, *Македонско – англиски речник на идиоми*, Табернакул, Скопје.

ТРМЈ 2003: *Толковен речник на македонскиот јазик том I, А – Ж*, (редакција: С. Велковска, К. Конески, Ж. Цветковски), Скопје, 2003.

ТРМЈ 2005: *Толковен речник на македонскиот јазик том II, З – К*, (редакција: С. Велковска, К. Конески, Ж. Цветковски), Скопје, 2005.

ТРМЈ 2006: *Толковен речник на македонскиот јазик том III, Л – О*, (редакција: С. Велковска, К. Конески, Ж. Цветковски), Скопје, 2006.

Изворен научен труд
811'163.3'367.625
811.163.3'366.58

ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК „КРСТЕ МИСИРКОВ“
МАКЕДОНИСТИКА 17/2018

САШКА ГРУЈОВСКА

**ЗА ЕВИДЕНЦИЈАЛНОСТА ВО
МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК**

Трудот е примен на 10.9.2018 г.

Р е ц е н з е н т и: д-р Веселинка Лаброска, д-р Мери Цубалевска

ЗА ЕВИДЕНЦИЈАЛНОСТА ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

До крајот на деветнаесеттиот век јазиците се истражувале низ призмата на класичните индоевропски јазици. Сите појави што не можеле да се објаснат преку состојбата во класичните индоевропски јазици биле занемарувани. Со текот на времето лингвистите го напуштиле овој начин на работа. Се покажало дека во многу јазици во светот постојат појави што не се документирани во истражувањата за класичните индоевропски јазици. Во тој контекст Боас (Boas 1938: 133) пишува: „додека за нас определеноста, бројот и времето се задолжителни аспекти, во друг јазик ги наоѓаме местото блиску до зборуваачот или некое друго место и изворот на информацијата – вииден, слушнат или заклучен – како задолжителни аспекти.“

Во дел од јазиците во светот неопходно е преку граматички средства да се означи изворот на информацијата врз која се базира определен исказ. Овие јазици имаат развиено посебна граматичка категорија наречена *евиденцијалност*, која се однесува на изворот на информацијата. Бидејќи граматичката категорија евиденцијалност не е типична за класичните индоевропски јазици, експлицитно се дефинира дури во XX век. Првиот лингвистички опис на феноменот потекнува од Франц Боас и се базира врз неговите истражувања на индијанските јазици во Америка. Во делото *Ручник за американски индијански јазици* од 1911 година Боас документира јазици во кои изворот на информацијата за исказот се маркира со граматички средства.

Под индоевропско влијание, лингвистите уште долго не ги анализираат граматичките маркери за евиденцијалност како ознака за извор на информацијата во исказот, туку како орнативни елементи. Сепак, со текот на времето евиденцијалноста е прифатена како посебна граматичка категорија. Во денешна смисла на зборот, граматичката категорија евиденцијалност во лингвистиката ја воведува Роман Јакобсон во 1957 година. Заклучоците ги темели врз неговите истражувања на словенските балкански јазици.

Поимот евиденцијалност не ја опфаќа само граматичката категорија евиденцијалност, односно граматичкото маркирање на изворот на информацијата која е основа за определен исказ. Под поимот евиденцијалност дел од лингвистите подразбираат семантичка категорија која упатува на изворот на информацијата и сметаат дека, освен со

граматички, евиденцијалноста може да се маркира и со лексички средства. Ние тргнуваме од овие ставови и ги применуваме врз македонскиот јазичен систем.

Во последните децении од XX век повеќе македонски лингвисти се зафаќаат со разни аспекти од евиденцијалноста, пред сè, со прекажаноста. Многумина од нив овие истражувања ги ставаат како дел од пошироките истражувања на глаголот. На почетокот на овој век истражувањата се насочуваат и кон лексичките маркери за евиденцијалност во македонскиот јазик.

1. Евиденцијалност

Во лингвистиката под поимот *евиденцијалност* се подразбира семантичка категорија која упатува на изворот на информацијата врз кој се темели определен исказ. Евиденцијалноста може да се маркира со лексички или со граматички средства (Diewald/Smirnova 2010b: 1). Во сите јазици може да се наведе изворот на информацијата со помош на лексички средства, односно станува збор за јазична универзалија. Јазиците се разликуваат по бројот и видот на т. н. лексички маркери за евиденцијалност што ги користат. Нивната употреба не е задолжителна. Но, во околу четвртина од јазиците во светот изворот на информацијата може да се маркира и со граматички средства кои се важен дел од граматичкиот систем на тие јазици и нивната употреба е задолжителна. Овие јазици имаат посебна граматичка категорија евиденцијалност која се однесува на изворот на информацијата врз чија основа се формулира определен исказ (Aikhenvald 2004: 1).

Грамматичката категорија евиденцијалност може да се бележи со различни граматички морфеми: афикси, клитики или честички. Овие граматички средства се т. н. граматички маркери за евиденцијалност. Може да означуваат само евиденцијалност или истовремено и други граматички категории, најчесто глаголско време (Aikhenvald 2003: 15).

Лингвистите што ја истражуваат евиденцијалноста имаат различни ставови околу тоа кои јазици ја имаат категоријата евиденцијалност во вистинска смисла на зборот. Ајкенвалд (Aikhenvald 2004) разликува јазици со граматичка категорија евиденцијалност и јазици со т. н. евиденцијални стратегии. Првите имаат граматички морфеми чија примарна функција е маркирање евиденцијалност. Притоа, не е исклучена можноста за појава на кумулативна експоненција, односно, покрај евиденцијалност, со граматичките морфеми да се маркираат и други граматички категории. Јазиците од втората група имаат граматички морфеми чие евиденцијално

значење се развило секундарно. Се работи за граматички морфеми со кои примарно се маркирале други граматички категории, а евиденцијалното значење се развило дополнително. Кај овие јазици маркирањето на изворот на информацијата не е длабоко навлезено во нивниот граматички систем, па затоа не може да се работи за посебна граматичка категорија евиденцијалност. Но, јазиците со евиденцијални стратегии можат со текот на времето да се развијат во јазици со граматичка категорија евиденцијалност. Ајкенвалд не ја исклучува можноста лексичките маркери во некој јазик преку граматикализирање да станат граматички маркери, па во јазикот да настане евиденцијална стратегија, а подоцна и да се развије граматичка категорија евиденцијалност. Според Ајкенвалд, единствено јазиците со целосно развиена граматичка категорија евиденцијалност имаат евиденцијален систем и треба да бидат опфатени од истражувањата за категоријата евиденцијалност.

Дивалд/Смирнова (Diewald/Smirnova 2010: 3–5) го критикуваат ставот на Ајкенвалд. Тие сметаат дека недостатокот на „вистински“ граматички маркери во некој јазик не значи дека тој јазик нема евиденцијален систем. Вимер (Wiemer 2010: 60) пишува дека категоријата евиденцијалност постои и кај јазиците со граматички маркери и кај јазиците со лексички маркери. Ние тргнуваме од овие ставови и ги применуваме врз македонскиот јазичен систем.

Во продолжение накусо е претставено какви граматички морфеми може да се подразберат во јазиците под поимот граматички маркери за евиденцијалност, а какви лексеми под поимот лексички маркери за евиденцијалност.

1.1. Граматички маркери за евиденцијалност

Во категоријата граматички маркери за евиденцијалност влегуваат различни граматички морфеми: афикси, клитики или честички. Во некои јазици се користи само еден вид граматички морфеми, а во некои има комбинација од различни видови. За илустрација ќе ги претставиме граматичките маркери за евиденцијалност во ванкаско-кечуанскиот¹ и диерискиот² јазик.

Во ванкаско-кечуанскиот постојат три одделни наставки за маркирање евиденцијалност. Со наставката *-mi* говорителот маркира засведочени дејства (1), со *-chr* сопствени заклучоци (2), а со *-shi* туѓи зборови (3) (Aikhenvald 2004: 43).

¹ Ванкаско-кечуанскиот јазик е дел од кечуанските јазици. Се зборува во Перу.

² Диерискиот јазик се вбројува во јазичното семејство Пама-Њунга од австралиските јазици. Се зборува во јужниот дел од Австралија, но набрзо ќе исчезне.

1) *Chay-chruu-mi achka wamla-pis walashr-pis alma-ku-lkaa-ña*

‘Многу девојчиња и момчиња пливаа.’

2) *Daañu pawa-shra-si ka-ya-n-**chr**-ari*

‘Се чини дека полето е целосно уништено.’

3) *Ancha-p-**shi** wa'a-chi-nki wamla-a-ta*

‘Си ја расплакувал ќерка ми.’

Во диерискиот јазик постојат два граматички маркера за евиденцијалност: *-ku* и *piñti*. Маркерот *-ku* е наставка со која се означува дека говорителот со помош на некое од сетилата забележал нешто врз чија основа, потоа, го темели исказот (4). Маркерот *piñti* не е наставка, туку честичка со која се маркираат туѓи зборови (5) (Aikhenvald 2004: 35).

4) *ñapa ðalaɾa wakaɾa-ða ñana-yi-ku*

‘Изгледа ќе врне.’

5) ***piñti** ðawu wakaɾa-yi*

‘Тој доаѓал.’

Граматичките морфеми со кои се маркира евиденцијалност можат истовремено да служат и за означување други граматички категории, најчесто глаголско време. На пример, во черокискиот јазик постојат две наставки за маркирање евиденцијалност со кои истовремено се маркира минато време. Наставката *-aʔi* се користи за засведочени дејства во минатото. Говорителот може да го видел, слушнал (6), почувствувал (7) итн. тоа за кое зборува. Со наставката *-eʔi* се маркираат незасведочени дејства во минатото, кога говорителот врз основа на нешто заклучил што се случило (8) или кога говорителот прекажува туѓи зборови (9) (Aikhenvald 2004: 26–27).

6) *un-atiyohl-**aʔi***

‘Се караа.’

7) *uhyadla u-nolɔn-**aʔi***

‘Дувна силен ветер.’

8) *u-gahnɔn-**eʔi***

‘Врнело.’

9) *u-wonis-**eʔi***

‘Тој рекол.’

Споменаваме дека според Ајкенвалд, постојат две групи граматички маркери за евиденцијалност кои маркираат и други граматички категории. Во првата група се вистинските маркери, бидејќи нивната примарна функција е маркирањето евиденцијалност. Во втората се евиденцијалните стратегии, бидејќи кај нив евиденцијалното значење се развило секундарно. За нас и двата вида маркери се вистински граматички маркери за

евиденцијалност, независно од тоа кога и како се развило евиденцијалното значење. Ги анализираме како граматички морфеми со кумулативна експоненција, односно како маркери за повеќе граматички категории, вклучително и евиденцијалност.

1.2. Лексички маркери за евиденцијалност

Во групата лексички маркери за евиденцијалност може да влезат лексеми од различни зборовни групи. Во различни јазици се јавува различен број и различни видови лексички маркери за евиденцијалност. Нивната употреба не е задолжителна (Aikhenvald 2004: 10).

Во продолжение ги разгледуваме лексемите со кои може да се маркира евиденцијалност. Може да станува збор за глаголи, прилози, модални зборови итн. Во овој труд се задржуваме на дел од глаголите што служат како маркери за евиденцијалност. Ги разгледуваме глаголите за перцепција, модалните глаголи и една група глаголи што го губат основното лексичко значење и стануваат маркери за евиденцијалност, кои во овој труд се опфатени под терминот глаголи за евиденцијалност.

1.2.1. Глаголи за перцепција

За да го осознаат светот, луѓето пред сè, ги користат сетилата за вид, слух, мирис, вкус и допир. Потоа, ако сакаат да раскажат што засведочиле, забележале итн., можат да ги користат т.н. глаголи за перцепција. Во јазиците, на секое од петте сетила му соодветствуваат еден или повеќе глаголи. Според Виберг (Viberg 1984), постојат разлики во употребата на глаголите за перцепција. Вообичаено во јазиците постојат најмногу глаголи за изразување визуелна перцепција и овие глаголи, во споредба со другите глаголи за перцепција, имаат најмногу секундарни употреби, на пример, како маркери за модалност. Од своето истражување Виберг заклучува дека постои хиерархија кај глаголите за перцепција во поглед на овие својства, и таа изгледа вака: *вид* > *слух* > *дорир* > *мирис* и *вкус*. Во овој труд се задржуваме на глаголите за визуелна перцепција во македонскиот (в. 3.1.) јазик.

Глаголите за перцепција се делат на две групи: субјектно ориентирани и објектно ориентирани. Кај субјектно ориентираните глаголи подметот во реченицата е и лицето кое во надворешнојазичната реалност преку сетилата го восприемиле дејството за кое се зборува (Whitt 2010b: 251–253). Ако восприемањето било свесно и намерно, глаголите се класифицираат како агентивни (10), а ако не било свесно и намерно, глаголите се искусувачки (11). Кај објектно ориентираните глаголи подметот во реченицата не е

лицето што восприемило нешто, туку е предметот кој во надворешнојазичната реалност се перципира (12). Постојат и други термини за истите видови глаголи за перцепција. На пример, Виберг (Viberg 2001) го користи терминот глаголи базирани на искусувачот за субјектно ориентираните глаголи, а терминот глаголи базирани на феноменот за објектно ориентираните глаголи.

10) *Peter **looked** at the birds.* (Viberg 2001: 1295)

‘Петер ги гледаше птиците.’

11) *Peter **saw** the birds.* (Viberg 2001: 1295)

‘Петер ги виде птиците.’

12) *Peter **looked** happy.* (Viberg 2001: 1295)

‘Петер изгледаше среќно.’

За да станат маркери за евиденцијалност, субјектно ориентираните глаголи мора да се употребат заедно со некој полнозначен глагол. Вообичаено се користат за маркирање засведоченост. Само со аудитивните глаголи понекогаш може да се маркира прекажаност. Објектно ориентираните глаголи може да се употребат за маркирање засведоченост и за маркирање незасведоченост. Се појавуваат сами или во комбинација со полнозначен глагол. Во овој труд субјектно ориентираните глаголи за визуелна перцепција во македонскиот јазик се разгледуваат само накусо, а подетално се разгледуваат објектно ориентираните глаголи.

1.2.2. Модални глаголи

Модалните глаголи се дел од средствата за изразување модалност. Во јазиците во светот модалните глаголи може да имаат различни карактеристики, но во поглед на модалноста со нив се изразуваат два вида модалност: „деонтичка, која го опфаќа односот на субјектниот ентитет спрема дејството [...] и епистемска (епистемична) модалност, со која се означува односот на говорителот спрема дејството [...]“ (Бојковска 2012: 119). Дел од лингвистите сметаат дека модалните глаголи ги имаат само овие две употреби. Но, истражувањата покажуваат дека со модалните глаголи во некои јазици може да се маркира евиденцијалност.

Постојат поделени мислења во врска со статусот на категоријата евиденцијалност во рамките на лингвистиката. Дел од лингвистите ја анализираат евиденцијалноста како поткатегорија на епистемичната модалност, а дел како посебна категорија. Во овој труд ги разгледуваме евиденцијалноста и епистемичната модалност како две посебни категории,

но се согласуваме со ставот дека понекогаш може да дојде до преклопување на двете категории (Aikhenvald 2003, 2004; Diewald/Smirnova 20106). Модалните глаголи се пример за област од јазикот каде доаѓа до такво преклопување. Во овој труд ги разгледуваме модалните глаголи во македонскиот јазик (в. 3.2.) како јазични средства со кои истовремено се мартира евиденцијалност и се изразува епистемична модалност.

1.2.3. Глаголи за евиденцијалност

Во оваа група ги вбројуваме сите глаголи што во определени конструкции делумно или целосно го губат своето основно лексичко значење и стануваат маркери за евиденцијалност. Во зависност од јазикот варира бројот и видот на глаголите што влегуваат во оваа група. Во овој труд разгледуваме неколку такви глаголи во македонскиот јазик (в. 3.3.).

И глаголите за перцепција и модалните глаголи можат да се вклучат во оваа група. Според тоа, всушност, сите глаголи со кои се мартира некој извор на информација се глаголи за евиденцијалност. Во овој труд сите глаголи со кои се мартира евиденцијалност се класифицирани како глаголи за евиденцијалност, но сметаме дека потоа, според заедничките особини, може да се поделат во подгрупи: глаголи за перцепција, модални глаголи итн. Освен глаголите за перцепција и модалните глаголи, кои се издвоени во посебни делови, во деловите за глаголи за евиденцијалност се опфатени и некои од оние глаголи што не може да се класифицираат во посебна подгрупа. Не е исклучена можноста дел од нив во иднина да формираат дополнителни подгрупи во рамките на глаголите за евиденцијалност.

1.3. Евиденцијални системи

Јазиците што имаат граматички морфеми за евиденцијалност мартираат различен број извори на информација. Во зависност од бројот и од видот на маркираните извори, во јазиците постојат различни типови евиденцијални системи. Првата опширна типолошка класификација на евиденцијалните системи е од Александра Ајкенвалд. Во првата глава од збирката *Студии за евиденцијалност* а од 2003 година Ајкенвалд дава преглед на евиденцијалните системи што се појавуваат во јазиците во светот и наведува неколку типични претставници за секој од нив. На почетокот ги класифицира евиденцијалните системи во два основни типа:

– тип I: системи во кои се наведува постоење на извор на информацијата без тој точно да се определи и

– тип II: системи во кои точно се определува видот на изворот на информацијата, на пример, визуелно восприемање, заклучување врз основа на некој доказ, прекажување итн. (Aikhenvald 2003: 3).

Евиденцијалните системи од типот I се карактеристични за турските јазици. Јохансон (Johanson 2003: 273–275) го нарекува овој тип индирективност, бидејќи информацијата врз која се базира изказот е добиена „индиректно“, односно говорителот не ја засведочил лично. На пример, во турскиот јазик постои наставката *-mİş*³ со која се означува дека изворот на информацијата не е говорителот (13). За да сезначи дека информацијата се базира на нешто што го засведочил говорителот, се користи наставката *-di* (14). И двете наставки дополнително изразуваат минато време. Освен со овие наставки, во турскиот јазик евиденцијалноста може да се маркира и со други граматички средства: наставка за индиректност која истовремено означува сегашно време, честичка за индиректност која се употребува по именски реченични членови итн. (сп. Johanson 2003: 275–277).

13) *gelmiş*

‘дошол/дошла/дошло’

14) *geldi*

‘дојде’

Јазиците од типот II се делат на поттипови според бројот и видот на изворите на информација што се маркираат. Кај наједноставните системи се разликуваат два извора на информацијата, а најкомплексните системи имаат евиденцијални маркери за шест вида извори на информација.

Во 2004 година Ајкенвалд ја објавува монографијата *Евиденцијалност*, која содржи подетална класификација на евиденцијалните системи. Исфрлена е поделбата на два основни типа евиденцијални системи и Ајкенвалд работи единствено со поттиповите од т. н. тип II од класификацијата од 2003 година. Турските јазици, кои во постарата класификација спаѓаа во јазици со евиденцијални системи од тип I, во поновата класификација се сметаат за јазици од т. н. поттип A2. *Не од прва рака – сè остана то.*

Освен отсуството на поделбата на два основни типа евиденцијални системи, меѓу двете класификации постојат разлики и во поттиповите. Во табелата 1 се претставени класификациите од поглавјето *Евиденцијалност од тиролошка перспектива* од 2003 година и од монографијата *Евиденцијалност* од 2004 година што овозможува да се воочат сличностите и разликите меѓу нив.

³ Поради вокалната хармонија, наставката за индирективност има различна самогласка во различни зборови. Аломорфите кои се појавуваат се: *-miş*, *-muş*, *-müş* итн.

Евиденцијалност од типолошка перспектива (2003)	Евиденцијалност (2004)
А. Двочлени евиденцијални системи	
A1. Засведоченост – незасведоченост A2. Не од прва рака – сè останато A3. Прекажаност – сè останато	A1. Од прва рака – не од прва рака A2. Не од прва рака – сè останато A3. Прекажаност – сè останато A4. Сетилен доказ – прекажаност A5. Аудитивност – сè останато
Б. Трочлени евиденцијални системи	
B1. Визуелност – инференцијалност – прекажаност B2. Визуелност – невизуелно сетило – инференцијалност B3. Невизуелно сетило – инференцијалност – прекажаност	B1. Визуелност – инференцијалност – прекажаност B2. Визуелност – невизуелно сетило – инференцијалност B3. Визуелност – невизуелно сетило – прекажаност B4. Невизуелно сетило – инференцијалност – прекажаност B5. Прекажаност – цитат – сè останато
В. Четиричлени евиденцијални системи	
B1. Визуелност – невизуелно сетило – инференцијалност – прекажаност B2. Визуелност – инференцијалност (1) – инференцијалност (2) – прекажаност B3. Невизуелно сетило – инференцијалност (1) – инференцијалност (2) – прекажаност B4. Визуелност – инференцијалност – прекажаност (1) – прекажаност (2).	B1. Визуелност – невизуелно сетило – инференцијалност – прекажаност B2. Визуелност – инференцијалност – претпоставка – прекажаност B3. Визуелност – инференцијалност – прекажаност – цитат.

Табела 1: Типолошка класификација на евиденцијалните системи според Ајкенвалд (Aikhenvald2003 и 2004).

Табелата 1 покажува дека бројот и видовите на извори на информација се различни во двете класификации. Не значи дека евиденцијалните системи на јазиците се смениле во период од една година, туку дека нивната класификација сè уште не е целосно завршена.

Петочлените и шесточлените евиденцијални системи не може да се претстават во табела, бидејќи сè уште не се истражени систематски. Во поглавјето *Евиденцијалност а од типолошка перспектива* (2003) спомнати се неколку комплицирани евиденцијални системи, а во *Евиденцијалност* (2004) се наведени уште неколку комплицирани евиденцијални системи.

Од табелата 1 се забележува дека изворите на информација кои се маркираат во различни јазици во светот може да се поделат, пред сè, во две групи – маркери за засведочени дејства и маркери за незасведочени дејства. Потоа, во двете групи се разликуваат подвидови. Во групата маркери за засведочени дејства може да влезат маркери со кои се опфаќаат сите сетила, маркери само за визуелно восприемени дејства, маркери за аудитивно восприемени дејства итн. Маркерите за незасведочени дејства означуваат инференцијалност или прекажаност. Инференцијата може да се базира врз основа на знаење, визуелен доказ итн. Кога се прекажува може да се парафразира или да се цитира.

Во овој труд се користи поделбата на евиденцијални маркери за засведоченост и евиденцијални маркери за незасведоченост за анализа на евиденцијалноста во македонскиот јазик. Опфатени се граматичките и дел од лексичките маркери за евиденцијалност и се анализирани во поглед на тоа дали служат за маркирање засведочени или незасведочени дејства. Кај маркерите за незасведоченост направена е разлика меѓу маркерите за инференцијалност и маркерите за прекажаност. Потоа, детално се објаснети специфичните карактеристики на секоја подгрупа маркери за евиденцијалност.

2. Граматички маркери за евиденцијалност во македонскиот јазик

Македонскиот јазик се вбројува во јазиците што имаат граматички маркери за евиденцијалност. Не станува збор за одделни граматички морфеми со кои се означува единствено изворот на информацијата врз која говорителот го базира својот исказ, туку се работи за граматички морфеми со кои, покрај евиденцијалност, се маркираат и граматичките категории време, лице, број, начин (индикатив) и залог (актив). Евиденцијалното значење кај овие граматички морфеми се развило секундарно, така што, според теоријата на Ајкенвалд, во македонскиот јазик не постои

евиденцијален систем туку евиденцијални стратегии. Во трудов ќе го разгледуваме македонскиот јазик како јазик со евиденцијален систем.

Според Фридман (Friedman 2003: 194), во македонскиот јазик постои евиденцијален систем кај минатите времиња. Составен е од три сета со по две парадигми. Првиот сет го сочинуваат формите за минато определено несвршено и минато определено свршено време кои се користат за засведочени дејства. Вториот сет го градат формите за минато неопределено несвршено, односно свршено време, со кои се означуваат незасведочени дејства. Во третиот сет спаѓаат дел од *има*-конструкциите кои, во зависност од формата на помошниот глагол *има*, можат да изразуваат засведочени или незасведочени дејства.

Во македонскиот јазик постои и втор евиденцијален систем што доаѓа до израз кај идните времиња и во тој контекст Фридман (Friedman 2003: 205) упатува на идното прекажано време. „Со ова време се прекажуваат дејства што му одговараат како на идно, така и на минато-идно време“ (Конески 1981a: 497).

Покрај горенаведените глаголски времиња во македонскиот јазик постојат уште сегашно време, предминато време, *сум*-конструкции и *има*-конструкциите, што не спаѓаат во евиденцијалниот систем кај минатите времиња. Од нив во овој труд се опфатени само сегашното и предминатото време. Во ова поглавје се претставени глаголските форми со кои се маркира засведоченост, формите со кои се маркира идност, формите со кои се означува и инференцијалност и формите кои се маркери за прекажаност. На крај се претставени евиденцијалните системи кај глаголските времиња во македонскиот јазик.

2.1. Граматички маркери за засведоченост во македонскиот јазик

2.1.1. Сегашно време

Со сегашното време се изразуваат дејства што се случуваат во моментот на зборувањето (15–16) (Бојковска и др. 2008: 189), така што се очекува дека говорителот го базира својот исказ врз основа на нешто што го засведочува. Во литературата за македонскиот јазик не се спомнува глаголска форма со која може да се искаже незасведочено дејство од сегашноста, па изгледа дека сегашното време не е дел од некој евиденцијален систем кога е употребено во неговото основно значење. Сепак, постојат контексти во кои е можно прекажување туѓи искази, кои оригинално се формулирани со сегашно време. Претставени се во делот 2.4.1. под наслов *Грама т ички маркери за ррекажанос т во македонскио т јазик*.

15) Уме **t** нико **t** **gi** **гледа** заин **t** ересирано. (Гралис)

16) Деца **t** а **ш** **t** о **чекаа** **t** ред **играа** **t** прескакулица, некои од нив **се бора** **t** и **се пррелаа** **t** веќе со нови **t** е **алиш** **t** а **ро** земи. (Гралис)

Сегашното време во македонскиот јазик има неколку секундарни употреби (сп. Конески 1981а: 412–415). За разлика од примарното значење за кое се користат единствено несвршени глаголи, во секундарните употреби се појавуваат и свршени и несвршени глаголи. Видската разлика не е важна за евиденцијалноста во македонскиот јазик, така што ја занемаруваме во анализата. Ги издвојуваме означувањето минатост (17), идност (18) и готовност (19) како употреби на сегашното време кај кои постои можност да влезат во рамките на некој од евиденцијалните системи во македонскиот јазик.

17) Во 1946 **се заришува** во Охридската гимназија, **живее** во ин **t** ерна **t**. (Гралис)

18) „Значи, у **t** ре **одиме** на шоринг“ – рече Лебеда на мојата **прва** слободна сабо **t** а. (Гралис)

19) За **половина** час **доаѓам** кај **t** ебе. (Бојковска и др. 2008: 190)

2.1.2. Минато определено (не)свршено време

Со минатото определено несвршено време примарно се означуваат минати дејства што се претставени во нивното траење (20–21), а основната функција на минатото определено свршено време е искажување завршени минати дејства (22–23). И двете времиња дополнително даваат информација дека говорителот го засведочил дејството за кое зборува (Конески 1981а: 423–427), така што служат за маркирање ист вид извор на информација, односно станува збор за маркери за директна евиденцијалност. Видската разлика меѓу двете времиња не влијае на евиденцијалноста.

20) Лила **го држеше** род рака и **се смееше** среќно. (Гралис)

21) Дури **ке** **t** и **кажам** дека **t** оа **беше** ле **t** о **t** о кога како луди и двајца **t** а **чи** **t** а **в** **t** е некои шрионски романи. (Гралис)

22) Кога си **дојдоа**, жена му **влезе** вна **t** ре да **пригодува** за сриење, а **t** ој **ос** **t** ана во дво **r** о **t**. (Гралис)

23) Но, нагло **се** **откажа** од **t** аа ромисла, и **родаде** рака, и **заблагодари**, и секој **от** **иде** на своја **с** **t** рана. (Гралис)

Минатото определено несвршено и минатото определено свршено време имаат неколку секундарни употреби. Првото се користи за

означување услов, блага заповед, повторливост во минатото (24) и готовност, а второто за идност (25), услов и севременост (Бојковска и др. 2008: 191–192). Постои можност некое од нив да влезе во некој од евиденцијалните системи во македонскиот јазик.

24) *Секое у t p o c t а н у в а ш е во ш е с t ч а с о t , с е м и е ш е и о д е ш е на п р о ш е t к а р о к р а ј р е к а t а .*

25) *Д а ј t е н и д а с е н а р и е м е ш t o б и л о , o t и у м р е в м е о д ж е д .*

2.1.3. Минато неопределено (не)свршено време

Со минатото неопределено време се означуваат дејства од минатото, „без притоа да е важно точното време на неговото вршење односно извршување“ (Саздов 2008: 68). Во зависност од тоа дали употребената глаголска л-форма е несвршена или свршена, постои минато неопределено несвршено (26–27) и минато неопределено свршено време (28–29), со што се постигнува истата видска разлика како кај минатите определени времиња. Со оваа употреба на минатото неопределено време се означуваат засведочени дејства од минатото.

26) *Ј а с с у м г и к о р и с т е л t u e м о t и в и во с в о и t e р е с н и „Б о л е н Д о ј ч и н “ , „О д з е м а њ е на с и л а t а “ , „С t е р н а “ , „М а р к о в и о t м а н а с t и р “ и д р . (Г р а л и с)*

27) *Н и е с м е м а л к у п с и х о л о з и , ш t o с м е р а б о t е л е во р о л и ц и ј а t а . (Г р а л и с)*

28) *О х р и д е е д е н о д н а ј у б а в и t e г р а д о в и ш t o с у м г и p o c e t и л . (М К Д , 26.4.2012)*

29) *К о г а р о ј д о в м е з а е д н о во к а н ц е л а р и ј а t а на в о с п р и t а ч о t и к о г а Б а н е м у о б ј а с н и з o ш t o с м е д o ш л е , t o ј п р в о с е н а м р и ш t и , а p o c л e н и р е ч е д а г и к р е н е м е н о з e t e . (Г р а л и с)*

Дополнително, минатото неопределено време може да се користи и за искажување незасведочени дејства што се одвивале во минатото (в. 2.3.1. и 2.4.1.). Употребата на минатото неопределено време за искажување засведочени дејства или за прекажување најчесто зависи од лицето на глаголската форма (Конески 1981a: 466–468). Кога се употребува првото лице во еднина (26, 28) или множина (27, 29), вообичаено станува збор за директно кажување. Второто (30a) и третото (30б) лице ретко се користат за искажување засведочени дејства и тогаш некако се поврзуваат со првото лице. Во примерите 30a и 30б говорителот зборува за друго лице, но и во врска со себеси. Второто и третото лице може да се употребат и со општо значење, без да се однесуваат на некое конкретно лице, како во примерите

31а и 31б. Во ваквите случаи исказот може да се однесува на секого, вклучително и на говорителот.

30а) *Не си бил одамна кај мене.*

30б) *Ми рекол и другра т и знае ш т о му одговорив.*

31а) *Туку ш т о си ромислил дека е исполне т а секоја дурка, – е т е нови груре ш т о сè некако се смес т уваа т .*

31б) *Човек си се расположил, си легнал да срие, а вие с т е се рас т рорале божем...*

Во поглед на евиденцијалноста, во оваа употреба минатото неопределено несвршено и свршено време се изедначуваат со минатото определено несвршено и свршено време (в. 2.1.2.).

Минатото неопределено несвршено и минатото неопределено свршено време имаат исти секундарни значења: констатација, заповед, идност, севременост и претпоставка (сп. Бојковска и др. 2008: 201, Саздов 2008: 69). Употребата на минатото неопределено време за изразување констатација (32) и претпоставка (33) е претставена во делот 2.3.1.

32) *Многу си пораснала.* (Бојковска и др. 2008: 201)

33) *За овој роловина час, вероја т но, го исрил кафе т о и време е да нè ррими.* (Бојковска и др. 2008: 201)

2.1.4. Предминатото време

Предминатото време се користи за означување минато дејство што се случило пред друго дејство во минатото. Се гради само со свршени глаголски л-форми (Конески 1981а: 482). Предминатото време се користи за означување засведочени дејства (34–35), така што може да се заклучи дека служи за маркирање директна евиденцијалност.

34) *Така, на рпример, ги зарознаваа со онаа т ехника на ррс т и т е ш т о си ја бев израбо т ил за владеење со деснио т чевел.* (Гралис)

35) *Најмалку две лица загинаа за време на масовни т е про т ес т и во Турција и обиди т е на ролиција т а да ги рас т ури демонс т ран т и т е кои се беа насобрале во среда т а во Ис т анбул.* (Вечер, 13.3.2014)

Во македонскиот јазик нема глаголско време, поврзано со предминатото време, со кое се маркира инференцијалност или прекажаност, па се чини дека предминатото време не влегува во некој евиденцијален систем (Friedman 2003: 194). Сепак, Конески (1981а: 438) посочува пример

во кој е употребена глаголска форма со која се прекажува исказ формулиран во предминатото време. Формата е разгледана во делот 2.3.4.

Понекогаш предминатото време се користи за означување дејства од минатото без притоа да се споредуваат со друго минато дејство (36). Оваа употреба дава посебна стилска обоеност на текстот, па се јавува во уметничката литература.

36) *Оваа ресна одамна не бев ја слушал.* (Конески 1981а: 483)

2.2. Граматички маркери за идност во македонскиот јазик

2.2.1. Идно време

Основната функција на идното време е искажување „дејство што треба да настапи по даден момент“ (Конески 1981а: 488), што не значи дека дејството се гледа како идно само од моментот на зборувањето (37), туку тоа може да се гледа како идно во контекст со друго дејство (38). Се гради со несвршени и со свршени глаголи, но бидејќи видот не влијае на евиденцијалноста, ја занемаруваме видската разлика.

37) *Ќе ја пррочи t ам книга t а за неколку дена.* (Бојковска и др. 2008: 203)

38) *Рокажувајќи им go се t о тоа на другарите, јас се надевав ро t ајно дека ќе go робудам некого од нив, роголем, роснаодлив, роблизок до восри t ачо t, да се заин t ереса за мојо t случај и можеби да ми ромогне.* (Гралис)

Со оглед на тоа што дејствата што треба да се случат во иднина не може да бидат засведочени во моментот на зборување, наставките за идно време не може да служат и како маркери за засведоченост, затоа ги нарекуваме маркери за идност. Исказите што се формулирани во идно време може да се прекажат со идното прекажано време (в. 2.4.2.).

Идното време има неколку секундарни значења: минатост, заповед, претпоставка, севременост, повторливост, обусловеност и можност (Бојковска и др. 2008: 204). Во иднина треба да се истражи дали идното време и во некоја од овие употреби, на пример, кога изразува минатост (39) или претпоставка (40), е дел од некој евиденцијален систем во македонскиот јазик.

39) *Вледов во визба t а да на t очам вино и, ш t о ќе видам: се t о вино ис t очено!*

40) *Сандар, колку години има дедо t и Тихон? – Не знам, ќе да има с t о.*

2.2.2. Минато-идно време

Со минато-идно време „се означува дејство кое е идно од аспект на друго минато дејство, но е минато од аспект на моментот на зборувањето“ (Саздов 2008: 73). Се гради и од несвршени (41) и од свршени (42) глаголи. Исто како идното време, не може да се користи за означување засведочени дејства, па затоа го класифицираме во групата маркери за идност. Поради можноста со помош на идното прекажано време (в. 2.4.2.) да се прекажуваат туѓи искази формулирани со минато-идно време, и ова време е дел од истражувањето поврзано со категоријата евиденцијалност во македонскиот јазик.

41) *Беа многу среќни, ќе одеа на одмор.* (Саздов 2008:73)

42) *Тука Коле ја рогол та сува та коринка што ја џаволеше и го накрена букаре то со вода да ја ротурне надолу, оти му застапа во грчмако т и ќе го задавеше.* (Конески 1981а: 492)

Кај минатото-идно време се појавуваат неколку секундарни значења. Може да служи за изразување можност, повторливост (43) и услов (Конески 1981а: 493–496), кај кои постои можност да влезат во некој евиденцијален систем во македонскиот јазик.

43) *Млада та наставничка ронекогаш ќе се загледаше рреку ррозорецо т, од каде ш то назираа гранки и низ нив сино небо...* (Гралис)

2.3. Граматички маркери за инференцијалност во македонскиот јазик

2.3.1. Минато неопределено (не)свршено време

Во македонската литература минатото неопределено време најчесто се поврзува со евиденцијалот прекажаност, но анализата на примерите покажува дека, во зависност од контекстот, минатото неопределено време се користи и во ситуации кога говорителот заклучува што се случило врз основа на некаков визуелен доказ или со логичко размислување итн. Во примерот 44 говорителот го користи минатото неопределено време и покажува дека тој не е извор на информацијата во исказот, но не наведува точен извор, така што е можно некое трето лице да му кажало дека соговорникот го барал по телефон, па да станува збор за прекажаност (в. 2.4.1.), но можно е и говорителот да видел пропуштен повик од соговорникот, да заклучил дека го барал по телефон и да се работи за инференцијалност.

44) *Си ме барал вчера ро т елефон.* (Саздов 2008: 69)

Истата употреба на минатото неопределено време се среќава кај формите за трето лице. Можно е, но поретко, во некои контексти да се појават и форми за прво лице. Во примерот 45 говорителот ненамерно заспал и кога се буди, заклучува дека заспал.

45) *Јас **рак сум засрал** и сега се будам ролека со ис t a t a t ежина род лажичкава.* (Галис)

Како дел од секундарните употреби на минатото неопределено време во литературата се спомнуваат изразувањето претпоставка и констатација (сп. 2.1.3.). Појавата, која дел од авторите ја нарекуваат изразување претпоставка, е всушност маркирање инференцијалност. Врз основа на некој доказ говорителот заклучува што се случило. Бидејќи говорителот не го засведочил дејството за кое зборува, туку врз основа на нешто донел заклучок за него, можно е дополнително да се појави сомнеж кај него во врска со тоа, дали дејството навистина се случило, па покрај инференцијалност, со минатото неопределено време да се маркира и епистемична модалност (46).

46) *Досега вероја t но **c t игнал** дома.* (Саздов 2008: 69)

И т.н. изразување констатација со минатото неопределено време може да се смета за маркирање инференцијалност. Говорителот забележува нешто врз чија основа заклучува дека некое дејство се случило, а потоа со помош на глаголски форми во минато неопределено време го искажува својот заклучок (47). Овој вид маркирање инференцијалност се разликува од другите според нијансата на изненадување и чудење, со кои е придружен исказот на говорителот (Конески 1981a: 473).

47) *Си **излегла** без **прашање**!*

Ваков вид изненадување, чудење од констатираното претходно реализирано дејство се смета, исто така, како еден вид евиденцијалност и се нарекува адмиратив.

2.4. Граматички маркери за прекажаност во македонскиот јазик

2.4.1. Минато неопределено (не)свршено време

Формите за второ и трето лице во минатото неопределено време, освен за изразување засведоченост и инференцијалност, се користат и за прекажување. Маркирањето прекажаност е всушност доминантната функција на минатото неопределено време во второ (48) и трето лице (49). Употребата на првото лице за прекажување е можна кога говорителот не се сеќава на дејството што го извршил (50), па пренесува туѓи зборови (Саздов 2008: 68–69).

48) **Стеот** ишле на одмор без да ни се јави **те**.

49) При враќање, **се јавил** кај една моја **тетка**, а **таа** го **довела** во мојо **т** **кумез**, кај **што** **прес** **т** ојував род кирија како **студен** **т**. (Гралис)

50) Како мал **сум бил** многу ралав.

Минатото неопределено време се користи за прекажување туѓи искази што оригинално биле формулирани во минато определено време. Така, примерот 51 што содржи глаголска форма во минато определено несвршено време може да се прекаже со форма за минато неопределено несвршено време, како во примерот 52. Примерот 53 може да се прекаже со реченица како во примерот 54.

51) ... **јас** и **сестра** ми **трчавме** низ **соседство** ... (Гралис)

52) **Таа** и **сестра** ѝ **трчале** низ **соседство**.

53) Тој не **слушаше** **што** му зборува **Рангел**. (Гралис)

54) Тој не **слушал** **што** му зборува **Рангел**.

Во примерот 55 говорителот го користи минатото неопределено време за да пренесе туѓи зборови, но за разлика од претходните примери, тука тие оригинално содржат форма за сегашно време. Можеме да замислиме сценарио каде што говорителот се јавува на телефон во домот на вујкото. Некоје друго лице одговара и кажува дека вујкото е на плажа. Потоа, говорителот прекажува што му рекле на телефон.

55) **Му се јавив** на **вујко** ми. **Не беше дома**, на **плажа бил**. (Friedman 2003: 195)

Според Конески (1981a: 480), минатото неопределено време може да се употреби за прекажување искази што се изразени во сегашно време. Така, примерот 56 ќе се прекаже со реченица како во примерот 57. Врз основа на овие примери може да се заклучи дека и сегашното време е дел од т.н. евиденцијален систем кај минатите времиња во македонскиот јазик.

56) Те **барам** низ **цело лозје** – **вели** **таа**. (Гралис)

57) **Ме барала** низ **цело лозје**.

2.4.2. Идно прекажано

Идното прекажано време е единственото време во македонскиот јазик што се користи исклучиво за прекажување. Служи за прекажување искази што содржеле форми за идно или форми за минато-идно време (Конески 1981a: 497).

Ако некое лице употребило идно време во некој исказ (58), говорителот ќе употреби идно прекажано време за да ги пренесе зборовите на тоа лице (59).

58) *Ќе одам ро леб.* (Конески 1981а: 488)

59) *Ќе одела ро леб.*

Исказите што содржат форми за минато-идно време (60) се прекажуваат со форми за идно прекажано време (61). Според Конески (1981а: 493), со минато-идно време се изразуваат дејства што требало да се случат, но не се случиле, така што со идното прекажано време се прекажува намерата да се изврши некое дејство.

60) *Се збираа, ќе одеа в град.* (Конески 1981а: 492)

61) *Се збирале, ќе оделе в град.*

Бидејќи идното прекажано време се користи за прекажување дејства изразени со идно или со минато-идно време, понекогаш е потребен поширок контекст за да се препознае која глаголска форма е прекажана.

2.3.4. Ќе + предминато време

Конески (1981а: 438) упатува на примерот 62 што содржи глаголска форма составена од честичката *ќе* и глаголска форма во предминато време која служи за прекажување на дејство исказано со предминато време (63). Предминатото време се употребува сè поретко, така што потребно е да се истражи колку често се појавуваат конструкции со честичката *ќе* и глаголски форми во предминато време што служат за прекажување. Во случај да постојат повеќе вакви примери, ќе може да се воведе уште еден евиденцијален систем во македонскиот јазик.

62) *Од радос т ќе беше изле т ал.* (Конески 1981а: 498)

63) *Од радос т беше изле т ал.*

2.5. Евиденцијални системи

Со минатото неопределено време во македонскиот јазик се маркираат незасведочени дејства, а со минатото определено време се маркираат засведочени дејства. Според класификацијата на Ајкенвалд (в. табела 1), евиденцијалниот систем во македонскиот јазик е од тип *А1*. *Засведоченос т* – *незасведоченос т*, односно од тип *А1*. *Од ррва рака – не од ррва рака*, според поновата класификација. Во согласност со примерите во делот 2.4.1., покрај формите за минато определено и минато неопределено време, во овој евиденцијален систем влегуваат и формите за сегашно време. Формите за

сегашно време градат со формите за минато неопределено времесистем од типот АЗ. *Прекажанос t – сè ос t ана t о*. Уште има простор за дискусија за тоа дали се работи за потсистем во рамките на системот на минатите времиња или за посебен евиденцијален систем.

Вториот евиденцијален систем во македонскиот јазик го градат идното, минатото-идно и идното прекажано време. Идното прекажано време служи исклучиво за прекажување дејства, а идното и минатото-идно време немаат ограничувања, така што евиденцијалниот систем во македонскиот јазик кај идните времиња е од тип АЗ. *Прекажанос t – сè ос t ана t о*.

Примерот 62 во делот 2.4.3. покажува дека има можност во македонскиот јазик да постои и уште еден евиденцијален систем кој се состои од форми за предминато време и глаголски форми составени од честичката *ке* и полнозначен глагол со наставка за предминато време, кои служат за прекажување искази што содржат глаголски форми во предминато време. Овој потенцијален евиденцијален систем е од типот АЗ. *Прекажанос t – сè ос t ана t о*, според класификацијата на Ајкенвалд.

Заклучоците од ова поглавје се однесуваат на исказните реченици во македонскиот јазик, но не и на прашалните и извичните.

3. Лексички маркери за евиденцијалност во македонскиот јазик

Во македонскиот јазик постои голем број лексички маркери за евиденцијалност. Со нив може да се маркира дека изворот на информацијата за исказот на говорителот е некое од неговите сетила, некое друго лице, некој доказ што се поврзува со дејството што се случило итн. Во следните поглавја се разгледуваат глаголите за маркирање евиденцијалност. Поделени се во три групи: глаголи за перцепција, модални глаголи и глаголи за евиденцијалност.

3.1. Глаголи за перцепција во македонскиот јазик

Во македонскиот јазик постои широк спектар на глаголи за перцепција. Според Виберг (Viberg 2001), се очекува бројот на глаголи за визуелна перцепција да биде најголем од сите глаголи за перцепција, така што не изненадува тоа што во македонскиот јазик постои поголем број такви глаголи. Јовановиќ и др. (1996) обработуваат 22 глаголи за визуелна перцепција и 6 перифрастични конструкции поврзани со сетилото за вид. Нивната анализа опфаќа само дел од глаголите за визуелна перцепција, така што бројот на вакви глаголи во македонскиот јазик е уште поголем.

Во овој труд се задржуваме на глаголите *гледа* и *види* како претставници од групата субјектно ориентираните глаголи за перцепција и глаголот *изгледа* како претставник од групата објектно ориентираните глаголи како дел од лексичките маркери за евиденцијалност во македонскиот јазик.

3.1.1. Глаголи за визуелна перцепција како маркери за засведоченост во македонскиот јазик

3.1.1.1. Гледа – види

Субјектно ориентираните глаголи за визуелна перцепција, независно од тоа дали се агентивни или искусувачки, можат да се употребат како маркери за засведоченост. За да се интерпретираат како маркери за евиденцијалност, во реченицата мора да се употреби полнозначен глагол. Така, со глаголот за визуелна перцепција се маркира дека е засведочено дејството што е изразено со полнозначниот глагол.

Глаголите *гледа* и *види* се дел од групата субјектно ориентираните глаголи за визуелна перцепција во македонскиот јазик. Според Јовановиќ и др. (1996: 15–18), глаголот *гледа*, кој е од несвршен вид, има три значења: ‘х перципира со очи нешто’, ‘х има способност да перципира визуелно’ и ‘х има насочен поглед некаде’. За маркирање засведоченост може да се користи глаголот *гледа* со првото значење (64, 66). Неговиот свршен парник *види* има само едно значење, кое е идентично со првото значење на *гледа* ‘х перципира со очи нешто’. И овој глагол може да се употреби како маркер за засведоченост (65, 67). Разликата меѓу двата глагола во категоријата вид не игра никаква улога во врска со евиденцијалноста.

64) **Гледав** како колеги *t e t она t* во море *t o*. (Спектра, 2.1.2015)

65) [...] *ррврa t t одаи видов* како *рас t a t* зелки [...] (Гралис)

66) **Гледаме** како граѓани *t e излегуваа t* масовно, а *t oа e резул t a t* на еден различен *рристaр* на две *с tрани* во однос на *мa tеријали tе*. (Журнал, 16.3.2015)

67) *Си игравме и видовме* како хелихор *t ер се рревр t ува* во воздух! (Плусинфо, 11.7.2014)

Во примерите 64 и 65 глаголот за визуелна перцепција е употребен во прво лице еднина, со што се сигнализира дека говорителот и лицето што визуелно го перципирало дејството за кое се зборува се исто лице. Во примерите 66 и 67 се употребени наставки за прво лице множина, така што и во овие случаи говорителот е вршител на дејството за кое се зборува, заедно со други луѓе. Но, кога глаголот за визуелна перцепција е употребен во второ или трето лице, анализата на примерите е поинаква. Во примерите 68 и 69 говорителот и лицето што го засведочило дејството за кое се зборува се

различни лица. Во тој случај со глаголот за визуелна перцепција се маркира дека лицето што е подмет во реченицата го засведочило дејството за кое се зборува. Информацијата дали и говорителот го засведочил дејството не може да се открие. Единствено, според глаголското време во кое е употребен глаголот за визуелна перцепција, може да се открие дали говорителот го засведочил моментот кога лицето што е подмет визуелно го перципирало дејството за кое се зборува. Во примерот 68 говорителот го користи минатото определено несвршено време, со кое маркира дека засведочил како женското лице означено со подметот го засведочило дејството за кое се зборува, а во примерот 69 минатото неопределено несвршено време за да маркира незасведоченост.

68) *Oddaleky taa **гледаше** како tona t една po една во солено to море во bitkata kaj Аквиум tripemite на нејзиниот избран човек.* (Гралис)

69) *Жителите на Хаваите **гледале** како лавата ги уништува нивните домови.* (МКД, 28.10.2014)

Од горенаведените примери може да се заклучи дека полнозначниот глагол што се појавува покрај глаголите за визуелна перцепција се надоврзува со сврзникот *како* или во релативна реченица.

3.1.1.2. Изгледа

Покрај со субјектно ориентираните глаголи за перцепција, засведоченост може да се маркира и со објектно ориентираните глаголи, но за разлика од субјектно ориентираните глаголи објектно ориентираните глаголи не мора да се појават со полнозначен глагол.

Глаголот *изгледа* е пример за објектно ориентиран глагол во македонскиот јазик. Според Солецка (2001: 108–110), глаголот *изгледа* има три употреби. Во првата и втората употреба *изгледа* може да се појави во сите лица, а во третата е употребен безлично. Засведоченост се маркира кога глаголот *изгледа* го има првото или второто значење. Во продолжение ги разгледуваме овие две употреби на глаголот.

Во примерот 70 глаголот *изгледа* се појавува во првата употреба. Служи за маркирање дека говорителот визуелно перципира некоја особина на лицето или предметот означен со подметот. Независно од тоа во кое лице е употребен глаголот *изгледа*, секогаш се маркира дека говорителот е лицето кое визуелно засведочило нешто.

70) *Обединетите Арапски Емирати отсекогаш се сметале за едни од земјите лидери на Блискиот Исток, сè што изградиле или направиле изгледа добро.* (Нова Македонија, 27.9.2017)

Глаголот *изгледа* може да се употреби за маркирање засведоченост и ако говорителот не е лицето што засведочило нешто. Во тој случај сведокот се појавува како индиректен предмет (71). Ова е втората употреба на глаголот *изгледа*, според класификацијата наSOLECKA (2001: 109).

71) *Малите коњи на детето му изгледаат крурни и снажни.*

Ако говорителот не е лицето кое засведочило нешто, глаголот *изгледа* не дава информација дали говорителот засведочил како другото лице перципира визуелно нешто. Тој податок го дава наставката за глаголското време во кое е употребен глаголот *изгледа*. Во примерот 71 е употребено минато определено време, така што се работи за засведоченост.

3.1.2. Глаголи за визуелна перцепција како маркери за инференцијалност во македонскиот јазик

3.1.2.1. Изгледа

Глаголот *изгледа* во првите две употреби може да се користи и како маркер за инференцијалност. Разликата меѓу маркирањето засведоченост и инференцијалност произлегува од значењето на особината што била воочена. Ако може директно да се забележи со сетилото за вид, тогаш се работи за засведоченост. Но, ако особината вообичаено не се перципира со сетилото за вид, тогаш станува збор за инференцијалност. Говорителот забележал нешто, врз чија основа потоа заклучува нешто друго (72).

72) *Тој изгледаше јадно и избежумено.* (Галис)

Третата употреба на глаголот *изгледа* служи единствено за маркирање инференцијалност. Секогаш се појавува во формата за трето лице еднина сегашно време, така што станува збор за безлична употреба. Значи, покажува висок степен на граматикализација. Дополнително се употребува полнозначен глагол што може да биде во кое било време (73), вклучително и во минато неопределено (74) со кое секако се марkira инференцијалност.

73) *Тој изгледа немаше намера да ја наруши оваа позиција.* (Галис)

74) *Нема никакви знаци дека се обидел нешто да украде, туку изгледа сакал само да пресрие.* (Вечер, 18.8.2015)

Со лексемата *изгледа*, покрај инференцијалност, се изразува и епистемична модалност. Говорителот означува дека делумно е убеден дека се случило дејството, за кое зборува. Лаброска/Гајдова (2011: 539) упатуваат на поврзаноста на *изгледа* (75) со лексемите *очигледно* (76) и *се чини* (в.

3.3.1.1.), кои исто така се маркери и за инференцијалност и за епистемична модалност. Со *очигледно* се изразува поголема убеденост, а со *се чини* помала дека се случило дејството за кое се зборува.

75) *Ратем, припадниците на таа школа, спротивно на нашите гатачи, тврдат дека тој великан на светската историја (Константин Седми Порфирогени) не се родил во Скопје, туку во Ниш, а изгледа само по тоа прашање се во право.* (Лаброска/Гајдова 2011: 537)

76) *Откако исчезна во мракот, на убавиците им пријде оној човек со мазно лице кој го сромнуваше Гоце та Делчев. Очигледно беше зарлашен од нешто, со шамиче го бричеше чело то од рот, во рацете имаше весници.* (Лаброска/Гајдова 2011: 536)

3.1.3. Коментар

Глаголите за визуелна перцепција *гледа* и *види* се користат само за маркирање засведоченост, а со глаголот *изгледа* може да се маркира и засведоченост и инференцијалност. Глаголите *гледа*, *види* и *изгледа*, во дел од употреби, се менуваат по лице. Само *изгледа* во некои значења се употребува безлично. Значи, глаголите за визуелна перцепција не покажуваат висок степен на граматикализација, со исклучок на безличното *изгледа*.

3.2. Модални глаголи во македонскиот јазик

Во македонскиот јазик за модални глаголи вообичаено се сметаат: *може*, *мора*, *сака*, *сmee* и *треба* (Минова-Ѓуркова 2000: 187, Бојковска и др. 2008: 261). Чашуле (1989: 100) го исклучува глаголот *сака* од групата модални глаголи и смета дека е дел од групата модални лексички глаголи со волитивно значење. Критериумот за негово исклучување од групата е недостатокот на синтаксичките рестрикции што се типични за модалните глаголи. Дополнително, покрај *може*, *мора*, *сmee* и *треба*, Чашуле ги смета и глаголите *бидува* и *има* за модални.

Модалните глаголи во македонскиот јазик се вбројуваат во јазичните средства со кои се означува модалност. Во зависност од контекстот можат да изразуваат деонтичка или епистемична модалност (в. 1.2.2.). Деонтичка модалност може да се изрази со сите модални глаголи во македонскиот јазик. Со модалниот глагол *бидува* се маркира способност за вршење некое дејство. *Има* се користи за искажување задолжителност за вршењето на некое дејство. Со *може* се изразува можност, способност или дозвола за извршување некое дејство. Модалниот глагол *мора* дава информација дека

извршувањето на дејството е задолжително. *Сака* се користи за да се означат желба или волја за вршење на некое дејство. Со *сmee* се изразува дозвола или смелост за вршење на некое дејство. Употребата на *тpeба* означува потреба некое дејство да се изврши. Кога се негирани модалните глаголи што изразуваат деонтичка модалност можат да добијат и дополнителни функции. Повеќе на ова прашање се задржува Чашуле (1989) во својот труд. Вообичаено, кога модалните глаголи изразуваат деонтичка модалност, немаат евиденцијална употреба, односно не даваат податок за изворот на информацијата врз која говорителот го темели исказот. Модалните глаголи што изразуваат деонтичка модалност може да се најдат во примери каде што имаме маркирана евиденцијалност, но во тој случај не се тие маркерите за евиденцијалност, туку глаголското време во кое се употребени. Затоа, овој вид употреба на модалните глаголи нема да го разгледуваме понатаму во овој труд.

Епистемична модалност може да се изрази само со дел од модалните глаголи: *може*, *мора* и *тpeба*. Како што покажавме (в. 1.2.2.), покрај епистемична модалност, честопати се маркира и евиденцијалност. Во делот 3.2.1. ги разгледуваме модалните глаголи со кои може да се изрази епистемична модалност и истражуваме дали истовремено служат и како маркери за евиденцијалност.

Модалните глаголи, покрај по специфичната употреба, од другите видови глаголи се разликуваат и според некои морфолошки и синтаксички особености: рестрикции за формирање одделни нелични глаголски форми, ограничувања кај императивот, употреба на *да*, особености на негацијата итн. (сп. Чашуле 1989: 96–99, Минова-Ѓуркова 2000: 187–188). Дел од овие особености се разгледуваат подетално во продолжение во контекст на евиденцијалната употреба на модалните глаголи.

3.2.1. Модални глаголи како маркери за инференцијалност во македонскиот јазик

3.2.1.1. Може

Со употребата на модалниот глагол *може* во определени контексти говорителот искажува дека постои можност некое дејство да се случило во минатото, да се случува во сегашноста или да се случува во иднина. Во овие случаи станува збор за изразување епистемична модалност (сп. Чашуле 1989: 102–106). Вообичаено претпоставките се базираат врз нешто што говорителот го воочил или знае, така што мора да постои некаков извор на информацијата содржана во неговиот исказ. Ако се погледне поширокиот контекст на примерите, се забележува дека говорителот врз некоја претходно наведена информација заклучува дека е можно дејството да се

случило, случува или случи. Така, покрај епистемичната модалност, со оваа употреба на модалниот глагол *може* се маркира инференцијалност (77, 78).

77) *Кај да се свртам – големи примери, готови обрасци за подражавање, како да стoјам меѓу огледала во кои oткривам туѓи ликови, кај што го барам својот. Ра како да ја наметам тогаш мерата според сорс tвена та куд? Но, **може**, Духот не смислил уште и што да изговорам и што да стoрам пак мес tо него и ро негов суд!* (Гралис)

78) *Не бев на работа, а инспекторите **може** сакале да ги проверат филтри tе за рушење.* (Репортер, 31.1.2017)

Модалниот глагол *може* во овој контекст се употребува единствено во формата за 3. лице еднина сегашно време, односно станува збор за безлична употреба. Граматичките категории, како лице, број, време, кои се важни информации поврзани со дејството за кое говорителот носи заклучок, се маркирани со полнозначниот глагол (79–81) (Чашуле 1989: 103). Модалниот глагол служи како маркер за инференцијалност и за епистемична модалност.

79) ***Може** се вра t ил.*

80) ***Може** се беше вра t ил.*

81) ***Може** се имал вра t ено.*

Во примерите 79–81 се употребени модалниот глагол *може* и полнозначен глагол без честичката *да*, за која се очекува секогаш да се појавува со модални глаголи. Но, постојат и примери со *да* (82). Се чини дека нема значенска разлика меѓу примерите во однос на евиденцијалноста, но, сепак, останува оваа појава да се истражи подетално.

82) *Девојче tо **може** да има десе tина години, едно од оние деца и tо брзо се извишуваа t, ра се слабечки и нежни.* (Гралис)

Во оваа употреба модалниот глагол *може* не се негира (Чашуле 1989: 103). Ако во реченицата е употребена негација, тогаш со неа не се негира заклучокот на говорителот, туку дејството искажано со полнозначниот глагол (83). Интерпретацијата на реченицата е ‘заклучок дека постои можност дејството да не се случило, случува или случи’.

83) ***Може** не се вра t ил.*

3.2.1.2. Мора

Модалниот глагол *мора* се користи за да се изрази убеденост дека некое дејство се случило во минатото, дека се случува во сегашноста или дека ќе се случува во иднина. Во овие случаи станува збор за изразување

епистемична модалност (сп. Чашуле 1989: 107–109). Во примерите 84 и 85 не е експлицитно наведено зошто говорителот е сигурен дека некое дејство се случило, се случува или ќе се случува, но постојат примери, во кои точно се наведува причината за неговата претпоставка. Оваа причина е всушност изворот на информацијата врз која говорителот го темели својот исказ, односно изведува заклучок. Значи, покрај епистемичната модалност, со оваа употреба на модалниот глагол *мора* се маркира инференцијалност.

84) Ова *мора* да е еден од најлошите крадци на сите времиња.
(Кајгана, 29.3.2013)

85) Тој *мора* да е таму. (Чашуле 1989: 107)

Исто како модалниот глагол *може*, модалниот глагол *мора* во овој контекст се употребува единствено во формата за 3. лице еднина сегашно време, односно има безлична употреба (Чашуле 1989: 107), а носител на граматичките информации е полнозначниот глагол. За разлика од модалниот глагол *може*, модалниот глагол *мора* во оваа употреба мора да се поврзе, покрај со полнозначен глагол, и со честичката *да*.

Кога модалниот глагол *мора* е употребен како маркер за инференцијалност не може да се негира (Петроска/Тофоска 2011: 114). Негација може да се употреби единствено, ако се однесува на дејството искажано со полнозначниот глагол (86). Интерпретацијата на реченицата е ‘заклучок врз основа на нешто дека постои убеденост/сигурност дека дејството не се случило’.

86) *Мора* да не дошол.

3.2.1.3. Треба

И модалниот глагол *треба* се користи за да се изрази веројатност дека некое дејство се случило во минатото, дека се случува во сегашноста или дека ќе се случува во иднина. Во овие случаи станува збор за изразување епистемична модалност (сп. Чашуле 1989: 109–110). Иако во примерите 87 и 88 не е наведено зошто говорителот смета дека е веројатно некое дејство да се случило, да се случува или да се случи, мора да постои причина зошто говорителот го има тој став. Понекогаш таа причина е наведена и експлицитно. Оваа причина е основа говорителот да донесе заклучок во врска со некое дејство. Донесувањето заклучок врз основа на некој доказ е всушност инференцијалност, така со модалниот глагол *треба*, покрај епистемична модалност, се маркира и инференцијалност.

87) *Треба* *т* аков човек да имал дос *т* а неспрогодиш со своја *т* а околина.
(Гралис)

88) **Треба** да беше овој нешт **о**, **о** **т** **и** **к** **м** **е** **т** **с** **к** **и** **о** **т**, колку да се **м** **а** **ч** **е** **ш** **е**
да си даде **с** **т** **р** **о** **д** **о** **с** **т** во **р** **о** **д** **л** **е** **д** **о** **т** [...] (Гралис)

Модалниот глагол *треба* е безличен и кога изразува деонтичка и кога изразува епистемична модалност, односно маркира инференцијалност. Секогаш е употребена формата за трето лице еднина. Разликата меѓу двете употреби е во можноста за промена според граматичката категорија време. *Треба* со деонтичко значење може да се употреби во сите времиња (Бојковска и др. 2008: 261–262), а кога модалниот глагол *треба* маркира евиденцијалност и изразува епистемична модалност, исто како кај модалните глаголи *може* и *мора*, се користи исклучиво формата за сегашно време. Граматичките категории поврзани со дејството за кое говорителот носи заклучок се маркирани со полнозначниот глагол. Модалниот глагол *треба* во оваа употреба мора да се поврзе, покрај со полнозначен глагол, и со честичката *да*.

Ако модалниот глагол *треба* е употребен како маркер за инференцијалност, не може да се негира. Негација може да се употреби само за полнозначниот глагол. Интерпретацијата на реченицата е ‘заклучок врз основа на нешто дека постои веројатност дејството да не се случило’.

3.2.2. Коментар

Примерите во деловите 3.2.1.1., 3.2.1.2. и 3.2.1.3. покажуваат дека модалните глаголи *може*, *мора* и *треба* имаат функција на маркери за евиденцијалност во македонскиот јазик. Сите три имаат иста функција во поглед на категоријата евиденцијалност – служат за маркирање инференцијалност. Дополнително, служат и за изразување епистемична модалност, но во однос на оваа категорија постојат разлики меѓу нив. Со *мора* се изразува највисок степен на убеденост на говорителот дека дејството се случило, се случува или ќе се случува, со *треба* понизок, а со *може* најнизок.

Модалните глаголи се комбинираат со честичката *да* и полнозначен глагол на кој се означени граматичките категории лице, број, време, начин, залог. Честичката *да* е задолжителна кога се употребуваат *мора* и *треба*, а факултативна во примерите со *може*. Модалните глаголи *може*, *мора* и *треба* се користат исклучиво во формите за трето лице еднина сегашно време, со што покажуваат висок степен на граматикализација. Се чини дека формите *може*, *мора* и *треба* почнуваат да преоѓаат од групата лексички маркери за евиденцијалност во групата граматички маркери за евиденцијалност.

3.3. Глаголи за евиденцијалност во македонскиот јазик

Во оваа група ги вбројуваме сите глаголи со кои се маркира евиденцијалност, но не можат да се опфатат во посебна подгрупа. Во македонскиот јазик таков е глаголот *се чини*, кој служи за маркирање инференцијалност.

3.3.1. Глаголи за евиденцијалност како маркери за инференцијалност во македонскиот јазик

3.3.1.1. Се чини

Со глаголот *се чини* може да се маркира инференцијалност во македонскиот јазик (89–91). Во оваа употреба се појавува секогаш во формата за трето лице еднина сегашно време, така што покажува висок степен на граматикализација.

89) Тоа изгледа во ред, но *се чини*, и покрај задоволството на Младеновски, во апликационата пресуда отсутува нешто што е многу битно: констатацијата дека некој може да биде осуден за навреда за тоа што објавил полициски записник. (Лаброска/Гајдова 2011: 539)

90) Првото одеше со зборови, но *се чини* дека и двајцата не чувствуваа многу јаки во љубовната дијалектика, и затоа наскоро преминаа кон нешто ронадно, кон мерење на своите физички сили. (Галис)

91) Најтешко *се чини* ќе им биде на учителките кои редовно добиваат подароци од учениците за 8 март, за крај на годината... (МКД-њуз 7.3.2014)

Со глаголот *се чини* дополнително се изразува и епистемична модалност. Со глаголот за визуелна перцепција *изгледа* и со модалниот збор *очигледно*, овој глагол гради посебен систем во тој поглед (в. 3.1.2.1.).

Заклучок

Македонскиот јазик спаѓа во јазиците во кои евиденцијалноста може да се маркира и со граматички и со лексички средства. Граматичките морфеми, со кои се маркира евиденцијалноста во македонскиот јазик, истовремено ја маркираат и граматичката категорија време. Со формите за сегашно, минато определено несвршено, минато определено свршено и предминато време се означуваат дејства што говорителот ги засведочил. Во определени контексти, најчесто во прво лице, може да се маркира

засведоченост и со форми за минато неопределено несвршено или минато неопределено свршено време. Формите за идно и минато-идно време се користат за означување идност. Незасведоченост се маркира со минато неопределено несвршено или свршено време и со идно прекажано време. Инференцијалност се маркира со минато неопределено несвршено, односно свршено време. Во зависност од контекстот, понекогаш дополнително се изразува и епистемична модалност. За маркирање прекажаност се користат и минато неопределено несвршено, односно свршено време и идно прекажано време. Ако исказот оригинално бил формулиран во сегашно, минато определено несвршено или минато определено свршено време, се прекажува со форми во минато неопределено несвршено или минато неопределено свршено време, соодветно. Исказите што биле формулирани во идно или минато-идно време се прекажуваат со формите за идното прекажано време. Во литературата се документирани примери со честичката *ќе* и форми за предминато време, кои служат за прекажување искази означени со предминато време. При прекажување најчесто се користат формите за второ и трето лице, а поретко за прво. Ако е употребено првото лице, не значи дека говорителот прекажува сопствени зборови, туку дека прекажува што некое друго лице му рекло за него. Во случај кога говорителот пренесува туѓи зборови, а не се работи за цитат, мора да се употребат формите со кои се маркира прекажаност.

Кога се анализира употребата на времињата во македонскиот јазик, може да се забележи дека определени глаголски времиња градат посебни евиденцијални системи. Така, минатото определено несвршено и свршено време и минатото неопределено несвршено и свршено време градат евиденцијален систем од типот *A1. Од ррва рака – не од ррва рака*, а минатото неопределено свршено и несвршено време и сегашното време формираат систем од типот *A3. Прекажанос t – сè остана t o*. Идното, минатото-идно и идното прекажано време градат систем од типот *A3. Прекажанос t – сè остана t o*. Се чини дека предминатото време и конструкциите со *ќе* и форми за предминато време од полнозначен глагол исто така градат систем од типот *A3. Прекажанос t – сè остана t o*.

Освен со граматичките морфеми, евиденцијалноста во македонскиот јазик може да се маркира и со лексички средства. Во овој труд ги разгледаваме глаголите со кои може да се маркира евиденцијалност и ги нарекуваме глаголи за евиденцијалност. Во рамките на оваа група глаголи се издвојуваат посебни подгрупи – глаголи за перцепција и модални глаголи, кои и во македонскиот јазик се користат како маркери за евиденцијалност. Оние глаголи што не можат да се издвојат во посебна подгрупа, остануваат во групата глаголи за евиденцијалност.

Со глаголите за перцепција во македонскиот јазик може да се маркира засведоченост и незасведоченост. Од целата група глаголи за перцепција ги издвоивме глаголите за визуелна перцепција, со кои може да се маркира засведоченост преку сетилото за вид и инференцијалност врз основа на нешто што говорителот го забележал. Примерите кои служат за илустрација ги содржеа субјектно ориентираните глаголи *гледа* и *види* и објектно ориентираниот глагол *изгледа*. Со првиот вид глаголи се маркира засведоченост. Ако се користи прво лице, тогаш се означува дека говорителот е тој што засведочил некое дејство. Ако се користат второ или трето лице, тој што засведочил нешто е означен со подметот. Со вториот вид глаголи за визуелна перцепција може да се маркира и засведоченост и инференцијалност. Анализата во овој случај зависи од контекстот. Глаголот *изгледа* може да се употреби и безлично. Тогаш маркира инференцијалност.

Со дел од модалните глаголи во македонскиот јазик може да се маркира инференцијалност. Со нив дополнително говорителот го изразува степенот на неговата убеденост дека дејството за кое зборува се случило, така што со нив се изразува и епистемична модалност. Со модалниот глагол *може* се изразува најмала убеденост дека дејството се случило, со модалниот глагол *треба* поголема, а со модалниот глагол *мора* најголема. Карактеристично за македонскиот јазик е што модалните глаголи што служат како маркери за евиденцијалност секогаш се појавуваат во формата за 3. лице еднина сегашно време, односно се употребуваат безлично.

Во делот за глаголите за евиденцијалност во македонскиот јазик го претставивме глаголот *се чини*, кој се употребува безлично. Со него се маркира инференцијалност, а дополнително се изразува и сомнеж кај говорителот дека дејството за кое зборува се случило, односно се изразува епистемична модалност. Глаголот *се чини* гради посебен систем со безличниот глагол за визуелна перцепција *изгледа* и модалниот збор *очигледно* во поглед на епистемичната модалност. Со *изгледа* се изразува поголема убеденост кај говорителот дека дејството се случило, отколку со *чини*, а кај *очигледно* убеденоста е најголема.

ЛИТЕРАТУРА

Кирилица

Бојковска, Емилија. „Својствата на модалните глаголи во германскиот и во македонскиот јазик“. *Литературен збор* LVIII. Скопје, 2011, 65–76.

Бојковска, Емилија. „Деонтичката употреба на модалните глаголи во германскиот и во македонскиот јазик“. *XXXVIII научна конференција на меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура* (Охрид, 14–15 јули 2011). Лингвистика. Скопје, 2012, 119–140.

Бојковска, Стојка; Минова-Ѓуркова, Лилјана; Пандев, Димитар; Цветковски, Живко. *Оршита граматика на македонскиот јазик*. Скопје: Просветно Дело, 2008.

Бужаровска, Елени. *Глаголи за аудитивна перцепција. Семантика и синтакса*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“, 2013.

Веновска-Антевска, Снежана. „Тенденциите во развитокот на македонскиот јазик“. *Самобитност на народите во мултиетничкото оршество, Историја – култура – јазик – литература – медиуми во Македонија*. Краков, 2007.

Велковска, Снежана. „Има-конструкциите наспрема парадигмата со помошниот глагол сум + л-формата“. *Литературен збор*, Скопје, 1997: 19–25.

Гајдова, Убавка; Лаброска, Веселинка. „За евиденцијалноста во македонскиот јазик“. *Македонски јазик* LXI, 2010, 53–58.

Интенцијално-синтаксички речник на македонските глаголи. Том I–IV. Б. Корубин (ред.). Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1992–2001.

Јовановиќ, Лидија; Лаброска, Веселинка; Митковска, Лилјана; Николовска, Виолета. Од семантиката и синтаксата на дел од македонските глаголи на визуелна перцепција. *Studia linguistica polono-meridianoslavica*. Скопје: МАНУ, 1996: 13–37.

Конески, Блаже. *Граматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Култура, 1981a.

Конески, Блаже. *Историја на македонскиот јазик*. Скопје: Култура, 19816.

Лаброска, Веселинка; Гајдова, Убавка. „За некои лексички маркери што искажуваат инференцијална евиденцијалност во македонскиот и во полскиот јазик“. *Folia Philologica Macedono-Polonica* 8, 2011: 533–541.

Лаброска, Веселинка. „За лексичките маркери за евиденцијалност во текстовите на Блаже Конески (според материјалите достапни во корпусот Гралис)“. *Poetika ta, stilistika ta и лингвистика ta на текстовите од Блаже Конески во корпусот Гралис, Poetik, Stilistik und Linguistik der Texte von Blaze Koneski im „GRALIS-KORPUS“*. Скопје – Graz, 2013: 95-103.

Макарцев, М. М. *Эвиденциальность в пространстве балканского текста*. Москва/Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014.

Минова-Ѓуркова, Лилјана. *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје: Магор, 2000.

Петроска, Елена. „Евиденцијалноста и евиденцијалните стратегии во македонскиот јазик“. *Рерифрас тични конструкции со ESSE и HABERE во словенски те и балкански те јазици, Морфосинтаксички студии II*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Истражувачки центар за ареална лингвистика, 2011: 29–39.

Петроска, Елена; Тофоска, Станислава-Сташа. „Лексички показатели за прекажана евиденцијалност во македонскиот и во полскиот јазик“. *Folia Philologica Macedono-Polonica* 8, 2011, 521–531.

Петроска, Елена; Тофоска, Станислава-Сташа. „Мора - епистемичката модалност и евиденцијалност во македонскиот јазик“. *XXXVIII научна конференција на меѓународен семинар за македонски јазик, лигера тура и култура* (Охрид, 14–15 јули 2011). Лингвистика. Скопје, 2012: 111–118.

Петроска, Елена; Тофоска, Станислава-Сташа. „Лексичките показатели за прекажана евиденцијалност во македонскиот и во чешкиот јазик“. *Зборник на трудови од V Македонско-чешка конференција*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“, 2014: 89–100.

Петроска, Елена; Тофоска, Станислава-Сташа. „За употребата на глаголите на зборување со наводно“. *VIII македонско-северноамериканска конференција за македонистика* (Охрид, 7-8 јули 2012). Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2015: 209–218.

Саздов, Симон. *Современ македонски јазик 2*. Скопје: Табернакул, 2008.

Симоска, Силвана. „Субјунктивот во македонскиот јазик и неговите еквиваленти во германскиот“. *Морфосинтаксички студии III, Субјунктив. Со посебен осврт на да-конструкции*. Скопје: МАНУ, 2014: 193–217.

Солецка, Казимјера Марија. *Ролски ~ македонски. Граматичка конфронтација. 4. Македонско-ролски синтаксички речник на глаголите и блиско-значните перифрастички изрази (I. Воведна тетрадка)*. Скопје: МАНУ, 2001.

Стефановска-Ристеска, Фани. „Семантичка анализа на глаголот чини“. *Македонскиот глагол: синхронија и дијахронија*. Јазикот наш денешен, кн. 4. Скопје, 2001.

Тофоска, Станислава-Сташа. „Глаголски предикати носители на информацијата за евиденцијалност во македонскиот и во полскиот јазик“. *Реферати на македонските слависти за XIV-от меѓународен славистички конгрес во Охрид*, 10-16 септември 2008 г., Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2008: 303–310.

Чашуле, Илија. „Модалните глаголи во македонскиот јазик“. *Прилози МАНУ/ОЛПН 14*. Скопје: МАНУ, 1989: 89–117.

Латиница

Aikhenvald, Alexandra Y. „Evidentiality in typological perspective.“ In: Alexandra Y. Aikhenvald/R. M. W. Dixon (eds.) *Studies in Evidentiality*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003: 1–32.

Aikhenvald, Alexandra Y. *Evidentiality*. Oxford: University Press, 2004.

Boas, Franz. *Handbook of American Indian Languages*. Washington: Government Printing Office, 1911.

Boas, Franz. „Language“. In: Franz Boas (ed.) *General anthropology*. Boston/New York: D. C. Heath and Company, 1938: 124–145.

De Haan, F. “The Relation between Modality and Evidentiality”. *Linguistische Berichte, Sonderheft 9*. Hamburg, 2001: 201–216.

Diewald, Gabriele; Smirnova, Elena. „Introduction. Evidentiality in European languages: the lexical-grammatical distinction“. In: Gabriele Diewald/Elena Smirnova (eds.) *Linguistic Realisation of Evidentiality in European Languages*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 20106: 1–14.

Friedman, Victor A. „Evidentiality in the Balkans: Macedonian, Bulgarian, and Albanian“. In: J. Nichols/W. Chafe (eds.) *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*. Norwood, NJ: Ablex, 1986: 168–187.

Friedman, Victor A. "Proverbal Evidentiality: On the Gnomic Uses of the Category of Status in Languages of the Balkans and the Caucasus". *Mediterranean Language Review* 11, 1999, 135–155.

Friedman, Victor A. „Evidentiality in the Balkans with special attention to Macedonian and Albanian.” In: Alexandra Y. Aikhenvald/R. M. W. Dixon (eds.) *Studies in Evidentiality*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003: 189–218.

Friedman, Victor A. "Typology of Balkan evidentiality and areallinguistics". In: Olga Mišeska-Tomić (ed.) *Balkan Syntax and Semantics* (Linguistik Aktuell, 67). Amsterdam: Benjamins, 2004a: 101–134.

Friedman, Victor A. "Evidentiality, Modality, and Narrative in Macedonian and Other Balkan Languages". In: B. Joseph/M. A. Johnson (eds.) *Macedonian Studies: Papers from the Fifth Macedonian-North American Conference on Macedonian Studies* (Working Papers in Slavic Studies vol. 4). Columbus: The Ohio State University Department of Slavic and East European Languages and Literatures, 2004b: 85–102.

Friedman, Victor A. "Admirativity: Between modality and evidentiality". *Sprachtypologie und Universalienforschung*, Vol. 58, No 1. 2005: 26–37.

Johanson, Lars. „Evidentiality in Turkic.” In: Alexandra Y. Aikhenvald/R. M. W. Dixon (eds.) *Studies in Evidentiality*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003: 273–290.

Kehayov, Petar. *An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas*. Tartu: Tartu University Press, 2008.

Petroska, Elena. "Grammatical and Lexical Markers of Evidentiality in Macedonian". In: V. A. Friedman/D. L. Dyer (eds.) *Balkanistica*. Volume 25: 2. Macedonian Matters: Proceedings from the Seventh Macedonian-North American Conference on Macedonian Studies. 2012:139–153.

Plungian, Vladimir A. "The place of evidentiality within the universal grammatical space". In: *Journal of Pragmatics* 33. 2001: 349–357.

Plungian, Vladimir. „Types of verbal evidentiality marking: an overview.“ In: Gabriele Diewald/Elena Smirnova (eds.) *Linguistic Realisation of Evidentiality in European Languages*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2010: 15–58.

Viberg, Åke. "The verbs of perception: A typological study". In: B. Butterworth (ed.), *Explanations for Language Universals*. Berlin: Mouton. 1984: 123–162.

Viberg, Åke. “Verbs of Perception”. In: M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raibl (eds.) *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*. Berlin: De Gruyter, 2001: 1294–1309.

Whaley, Lindsay. *Introduction to Typologie. The Unity and Diversity of Language*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 1997.

Whitt, Richard J. *Evidentiality and Perception Verbs in English and German*. Bern: Peter Lang, 2010a.

Whitt, Richard J. “Evidentiality, polysemy, and the verbs of perception in English and German”. In: Gabriele Diewald/Elena Smirnova (eds.) *Linguistic Realisation of Evidentiality in European Languages*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2010b: 249–278.

Wiemer, Björn. „Hearsay in European languages: toward an integrative account of grammatical and lexical marking.” In: Gabriele Diewald/Elena Smirnova (eds.) *Linguistic Realisation of Evidentiality in European Languages*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2010: 59–130.

Willet, Thomas. “A Crosslinguistic survey of the grammaticalization of evidentiality”. In: *Studies in Language* 12/1. 1988: 51–97.

Изворен научен труд
811.163.3'373
81'23

ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК „КРСТЕ МИСИРКОВ“
МАКЕДОНИСТИКА 17/2018

МАРИЈА СОКОЛОВА

**АСОЦИЈАТИВНИОТ РЕЧНИК КАКО ОСНОВА
ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА АСОЦИЈАТИВИТЕ**

Трудот е примен на 1.10.2018 г.

Р е ц е н з е н т и: д-р Снежана Веновска-Антевска, д-р Билјана Маленко

АСОЦИЈАТИВНИОТ РЕЧНИК КАКО ОСНОВА ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА АСОЦИЈАТИВИТЕ

Апстракт: Проучувањето на асоцијативите кај нас досега не привлекло голем интерес. Една од причините е фактот што досега не постоеше асоцијативен и обратен асоцијативен речник кај нас. Оваа тема е интересна не само за лингвистите, туку и за културолозите, лексиколозите, психолозите, новинарите и други, бидејќи има широк домен на примена. Асоцијативниот речник претставува нов начин на прикажување на јазикот. Според него може да се анализира сликата на светот од говорителот во одредено време. Во асоцијативното поле може да се најдат: емоции, ставови, етноними, имиња, фирми, реклами, институции итн.

Анализата на асоцијативното поле изгледа едноставна, но во пракса е доста сложена. Тоа е цела гранка од лексикологијата. Не може секој правилно да го прочита асоцијативното поле. Различни стручњаци: социолози, педагози и културолози, различно ги толкуваат асоцијативните полиња од асоцијативните речници. Една од сферите на интерес за лексиколозите е конотацијата, а за психолозите е афективноста на поимите. Асоцијативниот речник е од огромна корист за лексикографите при проверка на постоечките толковни речници, но и при изработката на нови толковни речници со давање на соодветни примери за зборовите.

Клучни зборови: асоцијации, асоцијативи, асоцијативен речник, асоцијативно поле, стимулус, реакција, ментален лексикон

Листа на кратенки

- АРБЈ – Асоцијативен речник на бугарскиот јазик
- АРМЈ – Асоцијативен речник на македонскиот јазик
- АРРЈ – Асоцијативен речник на рускиот јазик
- АРСЈ – Асоцијативен речник на српскиот јазик
- ОАРМЈ – Обратен асоцијативен речник на македонскиот јазик
- ОАРСЈ – Обратен асоцијативен речник на српскиот јазик
- ПР – Правописен речник на македонскиот литературен јазик
- РМЈ – Речник на македонскиот јазик
- РМЈС – Речник на македонски јазик со српскохрватски толкувања
- СЛ – Современ лексикон на странски зборови и изрази
- СлАР – Словенски асоцијативен речник
- ТРМЈ – Толковен речник на македонскиот јазик

1. Појава, развој и карактеристики на асоцијативите

За асоцијацијата се знаело уште многу одамна, но кога точно се појавила со сигурност не може да се утврди. Таа е психолошки поим (какви што се: аналогија, асимилација, перцепција и др.) која добила свое значајно место во лингвистичката теорија. Уште од античко време, благодарение на аналогијата се толкувале знаците, природните појави, одредени појави, настани и случки.

Аристотел утврдил и закони за редоследот на појавување на идеите: закон на поврзаност, закон на сличност и закон на спротивност. Овие закони се многу блиски со денешната основна типологија на асоцијациите, но се разликуваат терминологски, во однос на толкувањето, исправноста, како и според емоционалното искуство на поединците.

Во ТРМЈ (2003) под зборот *асоцијација* стои:

асоцијација, *мн.* асоцијации *ж.* **1.** Поврзување во свеста на едни поими и претстави со други. **2.** Здружување, здружение, сојуз. *Асоцијација на невладини организации.*

Во РМЈ (2005) зборот асоцијација има 3 значења:

асоцијација *ф.* **1.** група луѓе здружени околу заедничка цел; здружение, организација: формира асоцијација. **2.** здружување или здруженост. **3.** ментална врска меѓу поими: со/преку/асоцијација; полн е со пријатни/непријатни/историски асоцијации; асоцијација на зборови.

Во СЛ (1999) зборот асоцијација има 4 значења:

асоцијација *лат.* **1.** здружение, сојуз, заедница; здружување, поврзување. **2.** здружение на луѓе за остварување на некој заеднички потфат. **3.** поврзување на одделни поими и претставување во мислењето, т.е. кога еден поим потсетува на друг (асоцијација на идеи). **4.** спојување на молекули во посложени честичи.

Како што вели Пипер (2001), „*Природата на етимолошката прозирност на терминот асоцијација (т.е. ад - социјација) сведочи дека пред нас е уште еден од многуте термини-метафори на кои во основа таа им е некое првосторно значење*“.

Асоцијацијата за психолозите е „законска врска помеѓу два или неколку психички процеса (чувства, претстави, мисли, состојби, движење итн.)“, со кои „се изразува тоа што појавата на еден процес, предизвикува појава на друг или други психички процеси“ – смета Спенсер (1998: 5).

Кога зборуваме за асоцијациите во секојдневниот говор, главно се мисли на вербалните асоцијации.

Но, постојат и други асоцијации:

- музичка асоцијација;
- хроматска асоцијација;
- фигурална асоцијација;
- синестетичка асоцијација и др.

Од средината на XIX век се забележува психолошко толкување на асоцијациите во лингвистиката. Како негови претставници се издвојуваат: Ј. Ф. Хербарт, Штајнтал, Лацариус, Хумболт и др. Од словенските претставници влијанието на асоцијациите во психологијата во своите дела (*Естетика и поезика, Мисли и јазик*) ги разработува Потебња (1999: 114) истакнувајќи дека: „основните закони на создавање на низи се асоцијацијата и спојувањето“. Исто така, според него, Хербартовата теорија, всушност, е „воздигната психологија на ранг на наука, ослободена од грубо емпиризам“ (1976: 78).

Вреди да се споменат и имињата на Х. Спенсер, М. М. Троицки, М. Крушевски и Ф. де Сосир, кои се пионери во развојот на асоцијативниот однос во јазичниот систем.

Лингвистичкиот интерес за асоцијациите започнува од М. Крушевски (1998). Според него, членовите од повеќе системи во лексиката меѓусебно се поврзани со различни асоцијативни врски. Тој ги користи асоцијациите како метајазик за опишување и објаснување на различните аспекти на зборовите во системи, во кои тие постојат и функционираат.

И основачот на Московската формална школа, Ф. Ф. Фортунатов (1957: 448), го користи терминот асоцијација.

Американските лингвисти, од почетокот, па сè до седумдесеттите години на XX век, развиваат посебен правец во проучување на асоцијациите во рамките на лингвистиката и психолингвистиката, но под влијание на психологијата. Нивната експериментална психологија предизвикала развој на експерименталната психолингвистика, што било поттик за проучување на вербалните асоцијации.

Асоцијатот (зборот што предизвикува асоцијации, во понатамошниот текст стимулус) преку асоцијациите формира асоцијативно поле. Тоа асоцијативно поле има свој врв (центар), а понатаму следува асоцијативното јадро. Колку јадрото е поблиску до центарот, толку асоцијациите што се наоѓаат во него се почести (со поголема фреквенција на јавување) и обратно. Тоа сликовито би можело да се претстави со следниот график.

График 1. Шематски приказ на асоцијативно то јадро

Колку асоцијатот е поблиску до центарот на асоцијативното поле, толку е помала неговата лексичка дисперзија.

Асоцијативното поле претставува најопшт лексички збир, што ги опфаќа сите асоцијации кои говорителите ги наведуваат на зададениот збор – стимулус. Некои автори како С. Гашић-Павишић (1984) го употребуваат терминот *асоцијативни норми*, под кои се подразбира „таблица на честотата на одговорите за секој збор“. Благодарение на асоцијативното поле можат да се издвојат: семантичко поле, лексичко-семантичко и тематско поле.

Ј. Н. Караулов (1994: 6) вели: „Асоцијативно то поле не претставува само фрагмент на вербалното знаење на човекот, фрагмент на семантичките и граматичките односи, туку и сознавање на мотивите и ставовите на говорителот“.

Асоцијативното поле на секој стимулус има свои *општи и посебни карактеристики* и тие се предмет на истражување. Од општите карактеристики на асоцијативното поле би ја издвоиле *зачестеноста на асоцијациите*, која најдиректно го покажува односот меѓу стимулусот и асоцијацијата. Најголем интерес привлекуваат најфреквентните асоцијации.

Друга карактеристика претставува *разновидноста на асоцијациите*. Доколку постои поголема разновидност на асоцијациите, значи дека анкетираниите во голем број давале различни одговори и во тој случај стимулусот не е стабилен.

Како трета карактеристика би ја издвоиле *идиосинкратичноста во одговорите*, која го дава бројот на единични одговори (кои се јавуваат само еднаш) внатре во едно асоцијативно поле.

Следна карактеристика на асоцијативното поле претставува *омисијата*, т.е. бројот на празни места што се јавуваат при (не)одговарањето на испитаниците. Во ваков случај испитаниците не дале одговор на зададениот стимулус. Ако на некои стимулуси голем број од испитаниците не дале одговор, тоа не е случајно и тоа треба да се истражи.

Со вакви карактеристики на асоцијативното поле се одликуваат APCJ, СлАР и APPJ, со тоа што во APCJ се даваат и некои дополнителни податоци за разлика од другите два речника.

Читањето на асоцијативното поле не е едноставно. На еден начин би го анализирал асоцијативното поле социолог, поинаку би направил анализа психолог, на различен начин социолог итн.

Се очекува дека иднината на вербалните асоцијации е да помогне во работата со вештачката интелигенција. Во таа насока се и истражувањата на Огњов, Борисов (1996), Радченко (1998) и др.

2. Видови на асоцијативни тестови

Најчест производ на асоцијативните истражувања се асоцијативните речници. Но и од нив произлегуваат асоцијативни истражувања. До асоцијативните речници се доаѓа по пат на тестови (анкети). Асоцијативните анкети се поедноставен облик на истражување, бидејќи од испитаниците се бара на однапред одбрани зборови – стимулуси да одговорат со еден или со повеќе зборови кои први ќе им паднат на памет. Во зависност од тоа како се добиваат одговорите, анкетите можат да бидат *вербални* или *рисмени*. Според тоа како е поставено прашањето во анкетата, асоцијациите можат да бидат: *континуирани*, *дискретни*, *слободни* и *контролирани*.

Континуирани асоцијации се кога од анкетираниите се бара на дадениот збор – стимулус да одговорат со поголем број зборови кои ќе им паднат на памет.

Дискретни асоцијации се кога од анкетираниите се бара на дадениот збор – стимулус да одговорат со еден збор кој прв ќе им падне на памет.

Контролираните асоцијации се користат во анкети каде барањата кон анкетираниите се ограничени, или во семантичкиот однос кој би требало да постои помеѓу стимулусот и реакцијата, или во видот зборови на кој би требало да припаѓа реакцијата.

Слободни асоцијации се кога не постојат никакви ограничувања при изборот на реакцијата на дадениот стимулус од страна на анкетираниите.

Во однос на методот како се организирани асоцијативните тестови, тие можат да бидат:

▪ **Метод на слободни асоцијации** каде влегуваат:

- Дискретните асоцијации;
- Континуираните асоцијации;
- Сукцесивните асоцијации;
- Синцирестите асоцијации;
- Дискретните, сериски асоцијации.

▪ **Метод на контролирани асоцијации** каде се подразбира:

- Одговорите да бидат ограничени на одредена семантичка категорија;
- Испитаникот да избере некој од понудените одговори;
- Испитаникот да пронајде заедничка асоцијација за повеќе стимулуси.

Се поставува прашањето дали врз основа на асоцијациите на анкетираниите може да се исцрта ментална мапа. Според Ејчисон (1987) барањето асоцијации преку тестови е неприроден процес, и не мора да се даде вистинска слика на стимулусот. Освен тоа, една асоцијација може да влијае на друга. Но, според неа, резултатите што ќе се добијат преку спроведувањето на асоцијативните тестови, може да се согласуваат со резултатите од други видови експерименти. Такви се: барање зборови, лапсуси, експерименти од типот „на врв на јазикот“ и др.

2.1. Асоцијативите во менталниот лексикон

Во проучувањето на менталниот лексикон огромно значење имаат синтагматските и парадигматските асоцијации (в. Глава 3). Синтагматските асоцијации се користат за испитување на фразеолошките, синтаксичките и дистрибутивните можности на стимулусот. Парадигматските асоцијации даваат целосна слика за најголемиот број на семантички односи кои ги гради стимулусот.

Лингвистите отсекогаш ги интересирало дали зборовите во менталниот лексикон се поставени хаотично или постои некаков ред, некој закон, по кој тие се групирани. Дали ги паметиме целите зборови или ги делиме на делови (корен и наставка на зборот)?

Судејќи според брзината со која ги изговараеме зборовите, би требало да се согласиме дека зборовите во менталниот лексикон се некако подредени. Како инаку би ги препознале, погодиле и избирале токму соодветните зборови кои во дадена ситуација е потребно да се активираат. Лапсусите, односно честото грешење на зборовите, нè наведуваат дека зборовите кои се семантички и формално блиски, во менталниот лексикон се меѓусебно поврзани. Од ова произлегуваат две прашања:

1. Како асоцијативите во менталниот лексикон се меѓусебно поврзани?
2. Дали тоа значи дека семантички и формално блиските зборови се групирани?

Зборовите во менталниот лексикон се меѓусебно поврзани, но врската меѓу нив е различна. Некои се поврзани со посилна, а некои со послаба врска. Анализата на АРМЈ, во однос на тоа кои се најбројни асоцијации во асоцијативното поле на даден стимулус, нè упатува на заклучокот дека синонимите и антонимите градат стабилни врски во менталниот лексикон. Со многу послаба врска се поврзани паронимите.

Статусот на зборовите во менталниот лексикон може да се одреди и со психолингвистички експерименти (следење на фонемата, поттикнување, одлучување). Еден од тие експерименти е кога на испитаниците им се понудуваат фонетски делови и тие треба да одлучат дали е тоа збор или не. Обично претходниот збор го поттикнува наредниот збор, па според претходниот збор следниот побрзо се препознава. Според брзината на одлучување може да се определи дали некои зборови во менталниот лексикон се поврзани или не. Нормално дека пофреквентните реакции во асоцијативните полиња на стимулусот и самиот стимулус се посилно поврзани во менталниот лексикон. Оваа теорија ни оди во прилог при анализирање на асоцијативното поле на стимулусите.

Врската меѓу зборовите во менталниот лексикон може да биде:

- координаиска: *бел – црвен*
- колокаиска: *говорење – македонски*
- хипонимска: *месец – мај*
- антонимска: *ден – ноќ*
- синонимска: *машко – момче*
- причинско-последична: *ракија – мачнина*
- ситуациона: *река – срлав*

Во врска со организацијата на зборовите во умот *Френсис Голтон* во 1883 год. го направил првиот запишан експеримент, а тоа бил *тест на асоцијации*. Овде ќе го споменеме експериментот, т.е. анализа на појавата „на врв на јазик“, каде се дава една дефиниција на испитаниците и од нив се бара да одговорат на која лексема ги асоцира таа дефиниција. Преку ова може да се согледа дека на некои испитаници воопшто не им е познато за што се работи, а кај други одговорот им е „на врв од јазикот“.

Од седумдесеттите години на минатиот век се користат нови експерименти. Еден од тие експерименти е задачата *лексичка одлука*. Кај овој експеримент на испитаниците им се прикажуваат низа од зборови на компјутерот, при што дел од зборовите имаат свое значење, а дел немаат, но

фонолошката структура одговара на дадениот јазик. Од овој експеримент преку мерење на времето се согледува тежината на поставената задача. Доколку стимулусот е потежок за обработка, времето за реакција е подолго. Ако се работи за почеста, пофреквентна лексема, времето за нејзина обработка ќе биде пократко.

Според *Џин Ејчисон* (1987: 107-117) во менталниот лексикон постои поделеност меѓу граматичката основа и граматичката наставка. Но, во случај да има постојано повторување на некоја лексема во иста форма, тогаш таа се сместува во менталниот лексикон како целина. Обично префиксите се паметат заедно со основата, а суфиксите се чуваат заедно, но понекогаш и одделно од основата. Тоа, пред сè, зависи од врската меѓу основата и наставката.

Харалд Класен од Германија (2001) и неговите соработници ја проучувале разликата во начините на складирање на различни форми на една лексема во менталниот лексикон. Заклучокот до кој дошле бил дека во менталниот лексикон посебно се складираани граматичките основи, а посебно наставките.

Џенифер Венес t (2002) има слично размислување. Таа смета дека во менталниот лексикон некои лексеми се сместени во целина, а некои ги паметиме во делови. Од основата на лексемата почесто се одвојува граматичката наставка, а помалку зборообразувачката наставка.

Харалд Бајен од Холандија (2003) со одредена група соработници ги анализираше множинските форми на одредени лексеми во холандскиот јазик. Тргнале од фактот дека множинските форми на именките и глаголите, доколку се правилно градени, во менталниот лексикон се зачувани како целина. Но, како резултат на одредени експерименти дошле до заклучокот дека наставките за множина кај именките и глаголите во менталниот лексикон се одвоени од граматичката основа, па дури и ако множинските форми им се правилни.

Ана Чесличка од Полска (2004) се занимавала со проучување на застапеноста на сложенките во менталниот лексикон. Преку истражувањето што било спроведено кај одредени испитаници, се барало од нив да дадат дополнување на сложенки кај кои бил даден само првиот дел од нив на компјутер. Пред тоа им била покажувана лексема на компјутерот којашто била поврзана или со целата сложенка или со еден од деловите на сложенката. Се дошло до заклучокот дека испитаниците побрзо ја дополнуваат сложенката во случај кога им се покажува лексема која е во врска со целата сложенка, отколку само со еден од деловите на сложенката. Врз основа на ова се заклучува дека сложенките во менталниот лексикон не се сместени како целина, туку ние ги составуваме секогаш кога имаме потреба од нив.

Се претпоставува дека зборовите во менталниот лексикон се поделени во тематски групи и за секоја група постојат неколку зборови кои го сочинуваат нејзиното јадро, а останатите зборови се на периферија. Така, на пример, јадрото може да го сочинуваат зборовите за месеците во годината: *јануари, февруари, март, април, мај, јуни, јули, август, септември, октомври, ноември и декември*, а во периферијата може да стојат зборовите: *лани, миналата година, оваа година* и др.

И покрај тоа што има недостатоци, сепак се смета дека испитувањето на асоцијациите кај говорителите е еден од најдобрите начини во разбирањето на организацијата на менталниот лексикон.

За проучување на менталниот лексикон од големо значење се и фреквенциските речници. Се претпоставува дека оние зборови коишто се најфреквентни, што говорителот најчесто ги употребува, влегуваат во неговиот активен (основен) лексикон, додека оние зборови коишто говорителот многу малку ги употребува, кои се малку фреквентни се наоѓаат на периферијата.

Создавањето на пообеман Асоцијативен речник на македонскиот јазик ќе отвори можност за сеопфатни истражувања во областа на менталниот лексикон во рамките на домашната семантика.

3. Синтагматски и парадигматски односи кај асоцијации

Кога се работи за релацијата стимулус – реакција, асоцијациите коишто ги даваат испитаниците може да се поделат на синтагматски и парадигматски. Овие односи, всушност, го означуваат односот меѓу зборовите внатре во реченицата, односно дали можат да градат проста реченица или не.

Да дадеме кратко објаснување за овие видови лексички односи.

Зборот парадигма доаѓа од грчкиот збор *paradeigma*, што значи 'пример'. Истото значење е и во латинскиот јазик. Зборот синтагма исто така има грчко потекло и значи 'она што е заедно ставено во ред'. Парадигматските односи ја даваат врската во вертикална линија, т.е. укажуваат на зборови кои може да ги заменат веќе постоечките зборови, а синтагматските односи даваат хоризонтален однос меѓу зборовите во реченицата и притоа овде е битно согласувањето по граматички категории. Ќе го илустрираме ова преку даден пример.

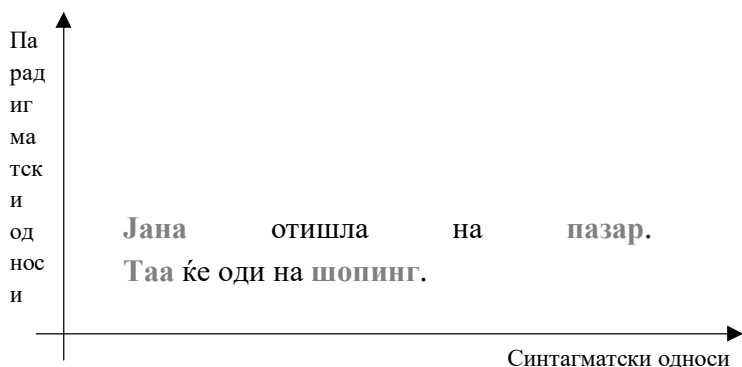

График 2. Приказ на парадигматски и синтагматски односи

Терминот синтагматски односи во лингвистиката за првпат го воведува Фердинанд де Сосир и тој прави дистинкција на синтагматските наспроти парадигматските односи.

Според Фердинанд де Сосир (F. de Saussurea - *odnosi in praesentia*) овие односи се воспоставуваат помеѓу елементите кои се остваруваат во иста говорна низа.

Кога две јазични единици ќе се јават заедно или ќе се најдат во ист контекст, станува збор за *синтагматски односи*. Значи, овде е многу битна комбинацијата на зборовите во реченицата, при што зборовите во реченицата треба да се усогласени според граматичките категории: род, број, време итн.

Кога стимулусот *леб* ќе го поврземе со реакција *вода*, станува збор за парадигматска асоцијација. Кога стимулусот *леб* ќе го поврземе со реакција *бел*, се добива синтагматска асоцијација. Синтагматските асоцијации имаат важна улога при изучувањето на мајчиниот јазик, но се од особено значење и при изучувањето на некој странски јазик.

Овие лексички односи многу повеќе ги анализира *С. Гашиќ-Павишиќ (1981)*. Според неа, дали ќе се работи за синтагматски или за парадигматски асоцијации зависи од неколку фактори:

- Националната припадност;
- Социјално-класната припадност;
- Нивото на образование;
- Возраста на испитаниците (во некои случаи).

Според истиот автор, дали асоцијациите ќе бидат синтагматски или парадигматски големо влијание има граматичката структура на стимулусот. Па така, парадигматските асоцијации почесто се јавуваат кога за стимулус е дадена именка, а синтагматските доколку за стимулус е даден прилог. Во

случај на глагол или придавка како стимулуси, асоцијациите може да бидат и синтагматски и парадигматски. Кога како стимулус се употребува придавка која е честа во даден јазик, асоцијацијата е парадигматска, а ако се работи за придавка која поретко се употребува, асоцијацијата е синтагматска.

Да видиме каква е состојбата во АРМЈ¹. Ќе анализираме 3 стимулуси: *среќен* (придавка), *се смее* (глагол) и *леб* (именка).

Придавката *среќен* испитаниците најмногу ја поврзуваат со асоцијацијата *човек* (од 518 асоцијации, 90 асоцијации се однесуваат на човек, а 30 на живот), а потоа следуваат асоцијации од иста категорија како и придавката *среќен*: *радосен* (50), *т ажен* (47) итн. Во асоцијативното поле на *среќен*, од вкупно 518 асоцијации се јавуваат 210 синтагматски асоцијации и 308 парадигматски асоцијации.

Во случај кога како стимулус е глаголот *се смее*, во асоцијативното поле најфреквентна е парадигматската асоцијација *радос т* (91). По неа следуваат: *среќа* (89) и *рлаче* (62) кои се исто така парадигматски асоцијации. Меѓу најбројните синтагматски асоцијации се: *се радува* (26), *де т е* (13), *среќен* (13). Во ова асоцијативно поле од вкупно 520 асоцијации, парадигматски асоцијации се 350 што е 67,3% од вкупното асоцијативно поле.

Кај именката *леб*, најфреквентната асоцијација *храна* е парадигматска и се јавува 127 пати. А такви се и: *брашно* (17), *сол* (16) и др. Во ова асоцијативно поле со вкупно 543 асоцијации, 314 се парадигматски или 57,8% од вкупното асоцијативно поле. Најбројни синтагматски асоцијации се: *јадење* (65), *бел* (35), *црн* (19).

Од овие примери можеме да заклучиме дека застапеноста на парадигматските и синтагматските реакции зависи од граматичкиот облик на стимулусот. Кога стимулуси се именки, парадигматските реакции се во поголем број од синтагматските реакции. Во случајот на придавката *среќен*, парадигматските реакции се побројни, но најфреквентната реакција е синтагматска, што значи дека не постои јасна определба кои се најчести реакции. Зависно од придавката, испитаниците даваат повеќе или помалку парадигматски од синтагматски реакции. Во нашиот случај со глаголот *се смее* во асоцијативното поле се забележуваат речиси двојно повеќе парадигматски од синтагматски реакции, што секако не мора да значи дека истиот ваков однос би се јавил и кај други глаголи. Засега сме ограничени во ова истражување бидејќи во АРМЈ е застапен само еден глагол. Со

¹ АРМЈ - Асоцијативен речник на македонскиот јазик е дел од докторската дисертација „Паронимите и асоцијативите во македонскиот современ јазик“ на Марија Соколова.

проширување на Асоцијативниот речник со нови зборови, може подетално да се следи односот помеѓу парадигматските и синтагматските реакции.

Гледаме дека постоењето на Асоцијативниот речник овозможува истражување на граматичките својства на колокацијата и колокатот.

4. Историјски развој на асоцијативните речници

Првото асоцијативно истражување било анкета спроведена во 1910 год. од страна на американските психолози Г. Х. Кент и А. Розанов. Нивната методологија е искористена во 1967 година од страна на Курч, кога е изработен Асоцијативен речник на полскиот јазик. Десет години подоцна, под раководство на А. А. Леонтјев е изработен првиот Асоцијативен речник на рускиот јазик. Тоа бил мал речник по обем, но многу важен за понатамошните истражувања. Следниот руски асоцијативен речник е изработен под раководство на Ј. Н. Караулов во периодот од 1994 до 1998 г. во три тома, секој со два посебни дела. Подоцна овој речник излегува како двотомно издание и претставува досега најобеман асоцијативен речник на некој словенски јазик.

Изработката на првиот Асоцијативен речник на рускиот јазик истовремено поттикнала изработка на други научни трудови поврзани со асоцијативите. Ј. Н. Караулов во 1993 год. ја разработува *Асоцијативна граматика во рускиот јазик*, и заедно со Добровољски, наредната (1994) година се јавуваат како автори на *Фразеолошкиот асоцијативен речник на рускиот јазик*. Во таа насока е и проучувањето на вербалните асоцијации, но кои се однесуваат на посебна група на испитаници, како што е проучувањето на вербалните асоцијации кај децата изработено во 1996 година од страна на Соколова и подоцна, во 1999 од страна на Попова. Понатаму Ј. А. Стернин, заедно со своите соработници, ги разгледува вербалните асоцијативи во рамките на етнопсихолингвистиката.

Асоцијативните речници можат да бидат еднојазични или двојазични. Еднојазични асоцијативни речници има во: рускиот, белорускиот, украинскиот, полскиот, словачкиот, бугарскиот и српскиот јазик. Двојазични асоцијативни речници се: руско-киргискиот, руско-летонскиот, полско-српскиот и др.

Москва, Минск, Киев, Братислава, Софија, Краков, Белград се главните славистички центри во кои се развива словенската асоцијативна лексикографија.

Карактеристично за асоцијативните речници е што повеќето од нив се многу слични, бидејќи главно содржат слична матрица на зборови – стимулуси. Испитаниците најчесто се од студентската популација, со

исклучок на Асоцијативниот речник на словачки јазик каде авторот Маршалова во 1974 год. ги анкетирала децата од школска возраст, а спомнавме дека таков е и Асоцијативниот речник на Соколова од 1996 година (посветен на вербалните асоцијации кај децата).

Со цел да се откријат асоцијациите кај различни народи и култури се наметнала потреба од изработка на СЛАР – Словенски асоцијативен речник. Тој опфаќа 100 збора стимулуси, преведени на руски, украински, бугарски и белоруски јазик. Речникот излегол во 2004 година и бил направен на база од 500 реакции на секој стимулус за секој јазик.

Според зборовите на В. А. Маслова (2007: 6), „интересот во лингвистиката оди од објектот кон субјектот, т.е. со јазичната целина на човеот – се анализира човеот во јазикот и јазикот во човеот“. Се развиваат когнитивната лингвистика и лингвокултурологијата. Првата го проучува јазикот како еден од когнитивните механизми, а втората го изучува јазикот како феномен на културата.

Во 2005 година излегува APCJ – Асоцијативен речник на српскиот јазик, дело на П. Пипер, Р. Драгичевиќ и М. Стефановиќ. Тој опфаќа 800 асоцијации на 600 лексеми – стимулуси. Хронологијата на изработка на асоцијативните речници е дадена во следнава табела.

Табела 1. Хронологија на изработката на асоцијативните речници

Година	Автор	Држава
1910	Кент и Розанов	Америка
1954	Расл и Џенкинс	Америка
1961	Розенцвајг	Америка
1963	Палермо и Џенкинс	Америка
1967	Курч	Полска
1974	Маршалова	Словачка
1975	Титова	Белорусија
1977	А. Леонтјев	Русија
1979	Бутенко	Украина
1981	Титова	Белорусија
1983	Жегед	Унгарија
1984	Герганов	Бугарија

1984	Гашиќ-Павишиќ	Србија
1985	Жегед	Унгарија
1988	Е. Уљанов	Русија
1989	Бутенко	Украина
1994	Добровољски и Караулов	Русија
1996	Соколова	Русија
1998	Караулов, Сорокин, Тарасов, Уфимцева, Черкасова	Русија
2003	Балтова, Ефтимова, Липковска и Петрова	Бугарија
2005	Пипер, Драгичевиќ, Стефановиќ	Србија
2006	Лебда	Полска
2017	Соколова	Македонија

5. Истражување на асоцијативите во македонскиот јазик

Иако последниве години кај словенските народи на асоцијативите им се посветува големо внимание, кај нас истражувањето на асоцијативите е многу ретко и речиси минимизирано. Прво позначајно и пообемно истражување на оваа тема кај нас е направено во 2012 година од страна на проф. д-р Снежана Веновска-Антевска и проф. д-р Билјана Маленко. Тие преку тест на слободни асоцијации анкетирале 76 студенти на возраст од 18 до 37 години. Испитаниците давале свои асоцијации на 32 стимулуси: *нос, сес т ра, кафе, сок, парк, цве т , рид, село, снег, мачка, ангел, куќа, лав, кукла, рабо т а, исри т , маж, книга, девојка, сабја, куче, жена, ророј, риба, кола, док т ор, т ор т а, магла, херој, рланина, т рева, карра*.

Ова истражување е искористено за да се согледа семантичкиот потенцијал на одреден број на зборови. Реакциите на стимулусите се распоредени според фреквенцијата, но со граматичка анализа на одредени зборовни групи: именки, придавки, прилози, глаголи и синтагми. Тоа овозможува да се формираат семантички сфери преку кои асоцијациите се групираат кон стимулусот.

Истите автори бележат и друго слично истражување на тема: *Асоцијативниот метод како можност за соопредување на различностите (македонско-ролски асоцијативи)*. Овде тие прават релација меѓу неутрални и емоционално обележани лексеми, со коренски исти семанти, користејќи

ги примерите: куќа – куќиште/куќичка, работа – работичка, кафе – кафенце, цвет – цветче.

И другите трудови кај нас, главно се дела на истите автори:

■ Веновска, Сн. и Маленко, Б. (2012). *Асоцијативните врски кај лексиката со емотивна оцена во македонскиот јазик*.

■ Веновска, Сн. и Маленко, Б. (2012). *Примената на асоцијативната метафора врз лексиката со емотивна оцена во македонскиот јазик*.

■ Веновска, Сн. и Маленко, Б. (2013). *Лингвокултурните аспекти преку асоцијативниот метафорички јазик на словенски јазици*.

■ Веновска, Сн. (2012). *Тавтолошки демутивни образувања во македонскиот стандарден јазик – стилска диференцијација или потреба*.

И како што ќе кажат самите автори: „Почетните истражувања на асоцијативите во македонскиот јазик отворија простор за развинување на едно пошироко ниво, а притоа се покажува дека јазичната слика за светот што ја создаваат македонските јазични зборуваачи, покрај тоа што ги содржи универзалните вредности, во некои примери се доближува со други јазици и народи, но и ја одразува различноста во приемањето на реалноста“ (Веновска-Антевска, Сн., Маленко, Б. 2016).

6. Изработка на првиот Асоцијативен речник на македонскиот јазик

Изработката на првиот АРМЈ – Асоцијативен речник на македонскиот јазик настана како резултат на истражувањата спроведени за потребите на докторската дисертација од Марија Соколова. Уште од самиот почеток наидовме на некои потешкотии: скромна литература за асоцијативите, непостоење на македонски асоцијативен речник, тема која многу малку е обработувана од лингвистите кај нас, што нè наведе да направиме прв Асоцијативен речник на македонскиот јазик, со што ќе отвориме фронт за понатамошни истражувања во оваа област.

Многумина сметаат дека идејата за асоцијативните експерименти прв ја вовел рускиот психолог Сеченов во 1872 год. Почнувајќи од првиот асоцијативен тест креиран од страна на Кент и Розанов во 1910 год., во Америка, па сè до денес, вообичаено е асоцијативниот тест да содржи 100 зборови стимулуси. Многу други асоцијативни тестови главно се базирале на првиот асоцијативен тест со повеќе или помалку модификации. Стимулусите од првиот асоцијативен тест² се: *што, мрачен, музика, болест*,

² Првобитната намена на овој асоцијативен тест од страна на Кент и Розанов била да се користи за откривање на ментални пореметувања. Врз база на невообичаените

машко, длабок, мек, јадење, ранина, кука, црн, овчовина, удобност, рака, краток, овоије, ререрутка, глаток, зароведање, стол, сладок, свирче, жена, ладен, срор, сакање, река, бел, убав, ррозор, груб, граѓанин, старало, рајак, игла, црвен, сриење, бес, терих, девојче, висок, работа, кисел, земја, незгода, војник, зелка, тврд, орел, стомак, стебло, сијалица, сонување, жолт, леб, правда, дете, момче, светлост, здравје, Библија, рамтење, овца, карење, колиба, брз, рлав, гладен, свештеник, океан, глава, речка, долг, вера, ракија, дете, горчлив, чекан, жеден, град, квадрат, рутер, лекар, гласен, крадец, лав, радост, кревет, тежок, тутун, бебе, месец, ножици, мирен, зелен, со, улица, крал, сирење, цвет, урлашен.

Првиот АРМЈ е резултат на тест на слободни и дискретни асоцијации. Направивме асоцијативен тест во кој беа зададени 50 зборови стимулуси. Одбравме толку стимулуси бидејќи сме сигурни дека бројката од 100 стимулуси премногу ќе ги замори испитаниците. Тие немаат ист пристап кон пополнување на првите и последните зборови од анкетата.

И покрај тоа што опфаќа само 50 зборови, АРМЈ е потполно валиден бидејќи се темели на материјал собран од 500 испитаници. Според Караулов (1993) резултатите од еден асоцијативен тест се сметаат за валидни, ако на секој стимулус се собрани 500 одговори. Испитаниците главно се студенти, момчиња и девојчиња на возраст од 18 до 25 години, од различни краишта на Републиката, што значи дека Речникот е асоцијативна слика за целата држава.

При изработката на АРМЈ се водевме од идејата дека речникот треба да биде изработен според проверен модел на веќе постоечки речници. Постоењето на исти зборови е добар повод да се направат компаративни истражувања на асоцијативите помеѓу словенските народи, што отвора огромни можности не само во семантичкиот, туку и во синтаксичкиот дел.

Еден од можните недостатоци на асоцијативните тестови е тоа што распоредот на стимулусите може битно да влијае на реакцијата. Претходниот стимулус може да влијае на реакцијата на следниот стимулус. Во АРМЈ стимулусите се претставени по азбучен ред. Иако стимулусите во првиот асоцијативен тест на Кент и Розанов не се по азбучен ред, сметаме дека каков и да направиме распоред, не можеме целосно да го исклучиме влијанието на претходниот стимулус врз реакцијата на следниот/следните стимулуси.

Во нашата асоцијативна анкета се застапени следниве стимулуси, извадени од неколку најдоминантни тематски групи.

асоцијации на испитаниците (доколку се разликувале од одговорите на 1000 испитаници) се дијагностицирале ментални пореметувања.

Табела 1. Изборот на стимулуси по категорији

Категорија	Стимулуси
<i>Делови од човечко тело</i>	глава лице рака срце
<i>Физички и психички особини на човеко</i>	богат бес глуп груб длабок среќен љубов радост се смее
<i>Роднински односи</i>	бебе мајка маж (машко)
<i>Храна</i>	вода леб
<i>Обичаи, вера и орисите на живото</i>	вера избори национализам образование приватизација штрајк
<i>Болести и лекови</i>	здравје ракија
<i>Обувки и облека</i>	цеб

<i>Дом, рокуќнина и роса t ки</i>	дом кревет
<i>Орудија и предмет и од окожување</i>	споменик улица
<i>Занае t и и професии</i>	војник судство (правда)
<i>Рас t и t елен све t</i>	цвет
<i>Живо t ински све t</i>	овца (овчо)
<i>Релјеф и хидрографија</i>	Балкан река земја турски
<i>Ме t еорологија</i>	време ден месец
<i>Сообраќај</i>	автомобил
<i>Спор t</i>	пенал
<i>С t уден t ски живо t</i>	говор живот музика
<i>Бои</i>	бел црвен
<i>Други лексеми</i>	Тоше

АРМЈ содржи 20 стимулуси кои ги има и во првиот асоцијативен тест на Кент и Розанов. Тоа се лексемите: *музика, машко, овчо, рака, река, бел, груб, црвен, бес, земја, војник, леб, вера, ракија, радос t, креве t, бебе, месец, улица, цве t*.

Од сите стимулуси во АРМЈ, 12 стимулуси се застапени во СЛАР и во АРСЈ. Тоа се: *бел, бога t, вода, време, груп, говорење, ден, дом, живо t, лице, љубов и рака.*

Во однос на тоа колку резултатите се објективни, можеме да кажеме дека се објективни, бидејќи се резултат на одговори на студентите на анонимна анкета, не под притисок, со доволно време за одговарање и по слободна волја.

7. Статистички податоци за Асоцијативниот речник на македонскиот јазик

Материјалите собрани од асоцијативниот тест се класифицирани според реакциите. Од нив е формирано асоцијативното поле за секој посебен стимулус. Реакциите во асоцијативното поле се распоредени според фреквенцијата (честота). Оние реакции кои имаат најголема фреквенција на јавување се наоѓаат први во асоцијативното поле, додека оние кои се јавуваат само еднаш се наоѓаат на крајот од асоцијативното поле. Реакциите со иста честота се распоредени по азбучен ред. Бројот по реакциите означува колку испитаници дале ист одговор на зададениот стимулус. Ако е ист, тој број се пишува само еднаш и тоа на последната реакција од низата со иста фреквенција.

По секое асоцијативно поле се наоѓа низа од броеви. Значењето на броевите ќе го илустрираме за стимулусот *музика*.

По асоцијативното поле на музика се дадени следните броеви:

500 (165, 518, 52) + 177 + 3 + 107

каде што

500 – број на испитаници (ист за сите стимулуси), кој е ист со вкупниот број на анкетни листови

165 – број на одговори на испитаници од машки пол

518 – број на одговори на испитаници кои студираат на некои од факултетите за општествени науки

52 – број на одговори на испитаници кои студираат на некои од факултетите за технички науки

177 – вкупен број на различни реакции

3 – број на испитаници кои немале одговор на дадениот стимулус

107 – број на одговори кои се јавуваат само еднаш

Кога од вкупниот број на испитаници (500), ќе се одземе бројот на одговори на испитаници од машки пол, ќе се добие бројот на одговори на испитаници од женски пол. Збирот на бројот на одговори од испитаниците кои студираат на некои од факултетите за општествени науки (518) и бројот на одговори од испитаниците кои студираат на некои од факултетите за технички науки (52), го дава вкупниот број на асоцијации за дадениот стимулус: $518+52=560$. Се забележува дека овој број не е ист со бројот на испитаници, односно анкетни листови.

Тоа покажува дека за дадениот стимулус (*музика*), од 500 испитаници имаме добиено 560 асоцијации. Дополнителни 60 асоцијации се јавиле како резултат на тоа што некои од студентите дале по две асоцијации на дадениот стимулус. Така стоеше и во објаснувањето за пополнување на асоцијативниот тест. *Ве молиме на зададенио t збор одговоре t e со еден или два збора кои први ќе ви радна t нараме t .*

Но, вкупниот збир на асоцијациите во асоцијативното поле не мора да е секогаш поголем од вкупниот број на испитаници. Таков е случајот со стимулусот *груб*, за кој од 500 испитаници се собрани 481 асоцијација. Причината за ова е непостоењето на реакции за тој стимулус. Вкупниот број на асоцијациите е помал од вкупниот број на испитаници (500) и кај следниве стимулуси од АРМЈ: национализам (424), приватизација (441), споменик (490), судство (491), џеб (473) и штрајк (479). Би требало да се испита причината поради која за дадени стимулуси не се дадени асоцијации.

Слично се објаснети и асоцијативните полиња од другите асоцијативни речници, со тоа што кај АРРЈ ги нема броевите во заградата. Тие за прв пат се појавуваат во АРСЈ. И ние, со мала модификација, ги употребивме во АРМЈ, бидејќи сметаме дека даваат важни статистички информации за полот на испитаниците, областа на која студираат, и дали и колку имаме разлика во бројот на испитаници и бројот на одговори.

Зависно од тоа дали имаме повеќе испитаници кои дале по две асоцијации, или повеќе испитаници кои недале ни една асоцијација, така и вкупниот број на асоцијации ќе биде поголем или помал од бројот на испитаници. Таа разлика е обично мала и речиси незначителна и не игра голема улога во резултатите од анализата. Затоа во понатамошните истражувања ќе сметаме дека не би се направило голема грешка доколку вкупниот број на асоцијации во асоцијативното поле го апроксимираме со вкупниот број на испитаници (500).

7.1. Асоцијации со најчеста фреквенција

Ќе го претставиме списокот на сите 50 лексеми, стимулуси, распоредени според фреквенцијата на првата најфреквентна асоцијација во

асоцијативното поле. Бројот до стимулусот ја означува фреквенцијата на првата асоцијација.

Табела 3. *Листа на стимулуси според бројот на првата најфреквентна асоцијација*

овчо, 325	Балкан, 84
Тоше, 258	цеб, 84
пенал, 228	мајка, 77
радост, 221	месец, 77
ден, 183	ракија, 77
машко, 181	вода, 72
длабок, 159	љубов, 72
турски, 154	лице, 70
срце, 134	штрајк, 68
дом, 131	говорење, 65
леб, 127	груб, 65
река, 122	глава, 64
богат, 119	здравје, 64
кревет, 117	рака, 61
бес, 112	избори, 60
глуп, 103	вера, 59
војник, 98	образование, 59
црвен, 96	живот, 54
бебе, 93	автомобил, 51
се смее, 91	приватизација, 47
среќен, 90	земја, 45
бел, 88	споменик, 43
цвет, 88	музика, 41

Од оваа листа можеме да видиме кои стимулуси имаат најголема фреквенција во првата асоцијација. Големината на фреквенцијата ја дефинира цврстината на асоцијативната врска. Поголема фреквенција значи посилен асоцијативна врска и обратно, помала фреквенција значи послаба асоцијативна врска. Од листата на стимулуси првите 10 ќе бидат предмет на подетална анализа.

Од сите 50 стимулуси, прва, најфреквентна реакција има зборот *овчо*. Тоа е придавка на која 325 испитаници дале асоцијација *сирење*. Парот придавка– именка гради силна синтагматска врска. Асоцијативната врска е предизвикана од културолошки причини. Имено, познато е дека на ова поднебје се произведува квалитетно овчо млеко и производи од овчо млеко (сирење) што се познати по својот квалитет, не само кај нас, туку и пошироко.

Вториот пар претставуваат два збора во синтагматски однос: *Проески* и *Тоше*. Дури 258 испитаници на стимулусот *Тоше* дале реакција *Проески*. И оваа цврста асоцијативна врска е од културолошка причина. За неговиот глас и слава се слушна не само во Македонија, туку и надвор од неа, и затоа ова претставува прецедентен текст во современата македонска култура и современиот македонски јазик. Прецедентен текст е образец на националната култура. Таквите текстови ја формираат скалата на национални вредности.

Третиот пар, според силината на асоцијативната врска е стимулус – именка (*ренал*) и реакција – именка (*фудбал*). На именката *ренал*, 228 испитаници одговориле со именката *фудбал*. Ова е парадигматски однос. Пеналот е најстрога казна во фудбалот, и според ТРМЈ (2008), *ренал* има две значења, а *фудбал* само едно значење. Сепак, фудбалот има пошироко значење. Ова е интересен пример кога силна асоцијативна врска се гради помеѓу именка со поконкретно и именка со општо значење.

На зададената именка *радос t*, 221 испитаник одговориле со именката *среќа*. Веќе гледаме како меѓу именките постои цврста асоцијативна врска, иако ова е парадигматски однос. Овој однос уште е и синонимски. Оној што е *радосен*, е и *среќен*.

Петтиот пар лексеми со јака асоцијативна врска се парот именки *ден* – *ноќ*. На стимулусот *ден*, 183 испитаници дале реакција *ноќ*. Овие лексеми се антоними и тие градат парадигматска лексичка врска.

Цврста асоцијативна врска постои помеѓу придавката *машко* и именката *де т е*. Точно 181 испитаник на придавката *машко* одговориле *де т е*. Станува збор за синтагматска врска.

Седмиот пар подреден по јачината на асоцијативната врска е парот *длабок – сон*. Дури 159 испитаници ја поврзуваат придавката *длабок* со именката *сон*. Ова е синтагматска врска од јазична природа.

Најфреквентна асоцијација на придавката *турски* е именката *сери*. Вака одговориле 154 испитаници. Врската е синтагматска и е резултат на културолошка природа, и можеме да кажеме дека претставува истовремено и прецедентен текст. Веќе подолг период македонските телевизиски куќи во својата програмска шема редовно вметнуваат по некоја од турските серии кои се хит меѓу гледачите.

Деветтиот пар зборови според јачината на асоцијативната врска претставува именскиот пар *срце – љубов*. На именката *срце* 134 испитаници одговориле со асоцијацијата *љубов*. Врската е парадигматска и синонимска.

Именскиот пар *дом – куќа* е десеттиот пар според јачина на асоцијативната врска. Од вкупно 500 испитаници, 131 на *дом* одговориле со именката *куќа*. Врската помеѓу овие лексеми е од парадигматска природа. И оваа врска е синонимска.

Останатите парови стимулус – реакција кои имаат најголема фреквенција, од 11. место до 21. место во АРМЈ, групно ќе ги анализираме.

Парови меѓу кои постои синонимија се: *бес – лутина, се смее – радос т*. Овде не се забележани парови на антоними. Синтагматска врска постои помеѓу следниве парови: *глур – човек, црвен – кармин, бебе – мало*. Паровите *леб – храна, река – вода, бога т – рари* градат функционална врска. Реакцијата е главната карактеристика на стимулусот. На пример: *лебо т е храна, река т а* е полна со *вода, бога т ио т* има многу *рари*.

Од сите 50 стимулуси, првите 10 именки кои имаат најголема фреквенција се: Тоше (258), пенал (228), радост (221), ден (183), срце (134), дом (131), леб (127), река (122), кревет (117), бес (112). Именките: *радос т, ден, срце, дом, леб, креве т* и *бес* во своите асоцијативни полиња го имаат хиперонимот *живо т* и спаѓаат во основниот лексички фонд во македонскиот јазик. Интересно е да се анализира какви семантички врски воспоставуваат овие зборови со останатите зборови од лексичкиот систем. Јачината на врската со хипонимот определува дали тие ќе бидат во основниот или во периферниот лексички фонд.

7.2. Бројот на различни асоцијации во асоцијативното поле на стимулусот

Списокот на сите лексеми – стимулуси од АРМЈ, распоредени според бројот на различни асоцијации во асоцијативното поле е даден во Табела 2.4. Бројот по стимулусот го означува бројот на различни асоцијации во асоцијативното поле. Помал број значи помалку раширени, а поголем број значи повеќе раширени асоцијации во асоцијативното поле.

Најмногу различни асоцијации има стимулусот *љубов* (212), додека најмалку различни асоцијации има придавката *овчо* (47). Сите останати стимулуси од АРМЈ имаат помеѓу 212 и 47 различни реакции.

Табела 4. *Листа на стимулуси според бројот на различни асоцијации во асоцијативното поле*

љубов, 212	леб, 132
избори, 181	река, 132
приватизација, 181	машко, 131
улица, 178	срце, 128
музика, 177	радост, 127
национализам, 170	судство, 122
живот, 168	бебе, 121
говорење, 163	бес, 121
земја, 162	вера, 120
лице, 161	глава, 118
образование, 161	се смее, 117
време, 160	црвен, 115
глуп, 160	цвет, 113
мајка, 158	турски, 104
војник, 155	длабок, 101
богат, 154	среќен, 99
груб, 154	бел, 97
Балкан, 153	кревет, 96

здравје, 148	дом, 95
автомобил, 145	месец, 95
ракија, 145	пенал, 93
штрајк, 142	ден, 86
рака, 134	Тоше, 85
споменик, 133	џеб, 64
вода, 132	овчо, 47

Ако од горната табела ги издвоиме десетте стимулуси со најмал број на различни асоцијации, би добиле: *овчо* (47), *џеб* (64), *Тоше* (85), *ден* (86), *ренал* (93), *месец* (95), *дом* (95), *креве t* (96), *бел* (97) и *срекен* (99). Во оваа низа има 7 именки и 3 придавки.

Доколку оваа листа ја споредиме со листата од 10 стимулуси кои имаат најголема фреквенција, ќе забележиме дека заеднички лексеми за двете листи се: *овчо*, *Тоше*, *ден*, *ренал*, *дом*. Половината од листата (5 лексеми во список од 10 лексеми) се заеднички лексеми.

Ова е и логично, затоа што лексемите кои имаат најфреквентна прва асоцијација, нормално е да имаат помал вкупен број на асоцијации. Но, зошто овие зборови привлекуваат мал број на различни асоцијации? Сметаме дека овие зборови не се зборови од основниот лексички фонд, туку тоа се зборови кои помалку т.е. поретко се употребуваат при говорот, па затоа припаѓаат во периферниот лексички фонд. И како такви привлекуваат и помал број на различни асоцијации.

Доколку издвоиме 10 лексеми именки со најмал број на различни асоцијации, би ја добиле следнава листа од лексеми: *џеб* (64), *Тоше* (85), *ден* (86), *ренал* (93), *месец* (95), *дом* (95), *креве t* (96), *џе t* (113), *глава* (118), *вера* (120). Половина од овие именки се во листата од 10 стимулуси именки со најголема фреквенција. Затоа и доаѓа до стеснување на асоцијативното поле, кое има помал број на различни асоцијации. Малата раширеност на асоцијативното поле често е предизвикана од стимулуси кои стапуваат во хипонимиски односи: *Тоше* – *Проески*, *вера* – *религија*. Но, и стимулусите кои стапуваат во антонимски односи се причина за малата раширеност на асоцијативното поле. Таков е: *ден* – *ноќ*. Некои стимулуси остваруваат функционално семантичка врска: *дом* – *куќа*, *месец* – *мај*, *ренал* – *фудбал*, *глава* – *мозок*.

Листа од десет стимулуси со најголем број на асоцијации во асоцијативното поле се: *љубов* (212), *избори* (181), *прива t изација* (181),

улица (178), музика (177), национализам (170), живо t (168), говорење (163), земја (162), лице (161).

Во оваа листа имаме 9 именки и една глаголска именка. Дали можеме да кажеме дека именките предизвикуваат поголема раширеност на асоцијативното поле? Со исклучок на *љубов*, *живо t* и *земја*, кои припаѓаат на основниот лексички систем, останатите лексеми се дел од периферниот лексички систем, значи поретко се употребуваат. Со ова уште еднаш се потврдува дека лексемите кои припаѓаат на периферниот лексички фонд предизвикуваат поголема раширеност на асоцијациите во асоцијативното поле. Тие најчесто градат парадигматски релации со други зборови, и карактеристично е што немаат голем избор на зборови со кои би стапиле во некој однос. Лексемите кои се наоѓаат во периферијата на лексичкиот систем не се доволно исповрзани со јазичниот систем, додека лексемите кои се наоѓаат во централниот лексички систем често коалицираат со поголем број на лексеми и со нив градат некакви односи: синоними, антоними, хипоними итн.

7.3. Број на асоцијации кои во асоцијативното поле се јавуваат само еднаш

Во Табела 5 е претставен список на лексеми– стимулуси од Асоцијативниот речник на македонскиот јазик, распоредени според бројот на единични асоцијации на асоцијативното поле. Станува збор за асоцијации кои во асоцијативното поле се јавуваат само еднаш. Бројот по стимулусот покажува колку единични асоцијации има тој во асоцијативното поле.

Табела 5. Список на c t имулуси според бројо t на единични асоцијации

љубов, 142	штрајк, 81
национализам, 122	вода, 79
глуп, 120	леб, 76
избори, 118	срце, 74
приватизација, 112	автомобил, 73
музика, 107	рака, 73
образование, 105	турски, 72
улица, 105	бебе, 71

богат, 103	се смее, 70
живот, 102	вера, 66
земја, 101	бес, 65
лице, 101	длабок, 65
мајка, 96	пенал, 65
Балкан, 95	глава, 63
војник, 95	црвен, 63
споменик, 95	месец, 62
говорење, 94	срекен, 60
здравје, 94	дом, 59
машко, 91	кревет, 59
ракија, 91	Тоше, 57
груб, 90	бел, 53
време, 88	цвет, 53
судство, 84	ден, 47
радост, 81	цеб, 31
река, 81	овчо, 29

Зошто се важни единичните (идиосинкратичните) асоцијации? Колку е поголем бројот на единичните асоцијации, толку е пораширено асоцијативното поле. Тоа, пак, води кон фактот дека дадениот стимулус не ги насочува доволно асоцијациите на испитаниците. Во АРМЈ најмногу единични асоцијации има стимулусот *љубов* и тоа 142 идиосинкратични асоцијации. Најмалку, 29 единични асоцијации има стимулусот *овчо*. Список од 10 стимулуси со најголем број единични асоцијации би бил следниов: *љубов* (142), *национализам* (122), *гмур* (120), *избори* (118), *ррива t изација* (112), *музика* (107), *образование* (105), *улица* (105), *бога t* (103), *живо t* (102).

Ако го споредиме овој список со списокот од 10 стимулуси со најмногу различни асоцијации, ќе забележиме дека стимулусите: *љубов*, *избори*, *ррива t изација*, *музика*, *улица*, *живо t* се заеднички за сите стимулуси. Ова е за очекување бидејќи, всушност, поголемиот број на

единични асоцијации најмногу влијае на зголемување на бројот на различни асоцијации во асоцијативното поле.

Списокот од 10 стимулуси со најмал број на единични асоцијации го прават следниве лексеми: *месец* (62), *среќен* (60), *дом* (59), *кревет* (59), *Тоше* (57), *бел* (53), *цвет* (53), *ден* (47), *цеб* (31), *овчо* (29). Од овој список, стимулусите: *дом*, *кревет*, *Тоше*, *цвет*, *ден*, *цеб* ги има и во списокот на 10 стимулуси кои имаат најмал број на различни асоцијации во асоцијативното поле. Стимулусот *овчо* е збор кој се наоѓа на списоците од 10 стимулуси што има:

- најголема фреквенција;
- најмалку различни асоцијации;
- најмалку единични асоцијации.

Тука би ги вброиле и стимулусите *Тоше* и *ден*.

7.4. Стимулуси кои не предизвикале асоцијации

Во следнава табела се дадени стимулусите кои не предизвикале реакција. Бројката по зборот го означува бројот на недадени (празни) реакции на дадениот стимулус.

Табела 6. Список на стимулуси кои не предизвикале асоцијации

национализам, 93	живот, 21
приватизација, 74	Балкан, 19
судство, 48	земја, 19
штрајк, 42	машко, 19
споменик, 39	Тоше, 19
цеб, 34	војник, 18
груб, 31	црвен, 17
цвет, 28	време, 16
радост, 26	глава, 16
улица, 26	месец, 16
избори, 25	леб, 15
рака, 25	пенал, 15
бес, 24	ракија, 14

говорење, 24	турски, 14
среќен, 24	љубов, 13
глуп, 23	бел, 12
лице, 23	дом, 10
образование, 23	мајка, 8
овчо, 23	вода, 7
река, 23	бебе, 6
се смее, 23	ден, 6
срце, 23	кревет, 6
вера, 22	богат, 5
длабок, 22	автомобил, 4
здравје, 22	музика, 3

Доколку некои стимулуси не предизвикале реакција и доколку е голем бројот на непостоечки реакции, тоа не може да биде случајно. Мора да постои некоја причина која предизвикала омисија. Во АРМЈ најмногу недадени реакции има стимулусот *национализам*³ со дури 93 недадени асоцијации. Потоа следуваат: *приватизација* (74), *судство* (48), *штрајк* (42), *сроменик* (39), *џеб* (34), *груб* (31), *цвет* (28), *радост* (26), *улица* (26). Од првите 10 стимулуси кои не предизвикале асоцијации имаме само именки. Стимулус со најмногу одговори, односно со најмала омисија е *музика* на кој само 3 испитаници не дале асоцијација. Понатаму следуваат: *автомобил* (4), *богат* (5), *кревет* (6), *ден* (6), *бебе* (6), *вода* (7), *мајка* (8), *дом* (10), *бел* (12). Со исклучок на *богат* и *бел*, и овде во првите 10 стимулуси со најмала омисија имаме главно именки.

Се забележува дека зборовите со најголема омисија обично се наоѓаат на втората страна од анкетниот тест, каде се сместени од 26. стимулус до 50. стимулус. Ова само потврдува дека една од причините за недадени асоцијации е и заморот кај испитаниците. Иако нашиот асоцијативен тест

³ Во ТРМЈ (2006) под зборот национализам стои: *Идеологија на општествено, политичко и културно дејствување која националните интереси и вредности на една нација ги поставува над другите граѓански вредности и над интересите на другите нации.*

има 50 стимулуси, а останатите тестови од другите словенски јазици имаат по 100, па и повеќе стимулуси, сепак и овде се забележува мал замор кај испитаниците. Наша препорака е во идните асоцијативни тестови кои би се правеле, бројот на стимулусите да не надминува 50. Доколку сакаме да направиме пообеман асоцијативен речник, тогаш препорачливо е за таа цел да имаме неколку асоцијативни тестови со по 50 различни стимулуси. Бидејќи испитаниците се главно студентска популација, за поточни и пообјективни резултати од асоцијациите многу е важно и времето и местото кога се врши анкетаирањето. Не е сеедно дали студентите се анкетирани веднаш пред или веднаш по испит, или пред или по предавање. Разлики во асоцијациите на индивидуите би имале и доколку анкетаирањето би се вршело на почетокот, за разлика од анкетаирањето на крајот од работната недела, или за време на викендите или за време на летниот распуст.

Сепак, големиот број на испитаници (500) во голема мера ги елиминира разликите што се јавуваат од субјективна природа. Влијанието на овие фактори врз асоцијативното поле на стимулусот може да биде интересен предмет за некои идни истражувања.

7.5. Три најфреквентни асоцијации за секој стимулус

За да дознаеме кои се најчести вербални асоцијации на даден стимулус, ги издвоивме трите најфреквентни асоцијации на секој збор-стимулус од АРМЈ. Ја добивме следнава листа:

автомобил – кола 51, BMW 43, ауди 40; **Балкан** – Македонија 84, полуостров 79, Југославија 24; **бебе** – мало 93, дете 38, новороденче 28; **бел** – снег 88, црн 84, леб, фустан 36; **бес** – лутина 112, нервоза 93, гнев 30; **богат** – пари 119, човек 100, сиромашен 34; **вера** – религија 59, христијанство 59, надеж 54; **вода** – живот 72, чиста 34, жед 33; **војник** – војна 98, пушка 54, војска 26; **време** – часовник 87, сончево 29, саат 28; **глава** – мозок 64, коса 58, празна 33; **глуп** – човек 103, паметен 51, прост, смотан 32; **говорење** – зборување 65, комуникација 23, изразување 21; **груб** – човек 65, насилан 46, лош 32; **ден** – ноќ 183, сонце 61, светлина 44; **длабок** – сон 159, бунар 60, цеб 36; **дом** – кука 131, семејство 124, топлина 38; **живот** – смрт 54, среќа 49, здравје 40; **здравје** – среќа 64, живот 56, болест 36; **земја** – почва 45, планета 41, Македонија 37; **избори** – политика 60, парламентарни 30, гласање 22; **кревет** – сон 117, спиење 100, одмор 75; **леб** – храна 127, јадење 65, бел 35; **лице** – убаво 70, убавина 37, човек 27; **љубов** – среќа 72, срце 38, сакање 22; **мајка** – љубов 77, татко 71, родител 34; **машко** – дете 181, женско 66, пол 19; **месец** – мај 77, година 73, јуни 39; **музика** – забава 41, рок 32, песна 28; **национализам** – патриотизам 29, припадност 20, држава 18; **образование** – високо 59, средно 43, факултет 42; **овчо** – сирење 325, млеко 80, месо 21; **пенал** – фудбал 228, гол 104, казна

25; **приватизација** – фирма 47, сопственост 31, приватно 20; **радост** – среќа 221, тага 29, голема 17; **рака** – нога 61, помош 58, прсти 49; **ракија** – алкохол 77, пијанство 39, жолта 38; **река** – вода 122, Вардар 53, тече 18; **се смее** – радост 91, среќа 89, плаче 62; **споменик** – Скопје 43, историја 30, Скопје 2014 29; **среќен** – човек 90, радосен 50, тажен 47; **срце** – љубов 134, орган 70, големо 23; **судство** – правда 87, судија 35, корумпирано 23; **Тоше** – Проески 258, пејач 56, музика 23; **турски** – серии 154, јазик 136; чај 45; **улица** – пат 27, булевар 20, деца 18; **цвет** – пролет 88, ружа 32, мирис 25; **црвен** – кармин 96, тепих 35, крв 29; **цеб** – пари 84, празен 75, длабок 62; **штрајк** – незадоволство 68, протест 52, бунт 24.

Од листата може да се види дека во АРМЈ најчести асоцијации на стимулусите се синонимите, па потоа следуваат антонимите. Прво ни паѓаат на памет зборови кои се семантички слични со стимулусот, а потоа зборовите кои се спротивни на стимулусот. Асоцијативната поврзаност на синонимите и антонимите се должи на нивната семантичка блискост. Нивните врски се цврсти и се претпоставува дека во менталниот лексикон тие се наоѓаат во близина. Р. Драгичевиќ (2007: 277) истакнува дека *„антонимските рарови различно се усвојуваат. Прво се усвојуваат немаркираните членови на антонимскиот пар, па потоа маркираните. Но кога веќе ќе се усвојат антонимските рарови, во меморијата на говорникот функционираат како дводелна целина. Поради тоа, едниот антоним често асоцира на другиот“*.

Од антонимите со најголема фреквенција во АРМЈ би ги издвоиле: бел – црн, богат – сиромашен, глуп – паметен, ден – ноќ, живот – смрт, здравје – болест, мајка – татко, машко – женско, радост – тага, рака – нога, се смее – плаче. Сите наведени парови се прави антоними и тие градат парадигматски односи.

Говорителите на македонскиот јазик кога избираат спротивност, обично се одлучуваат за правите антоними.

8. Заклучок

Иако првиот АРМЈ е мал по обем, со 50 стимулуси, сепак материјалот за овие стимулуси е релевантен, бидејќи се базира на бројка од 500 испитаници. Самата структура на АРМЈ опфаќа лексеми од првиот Асоцијативен речник на Кент и Розанов и стимулуси кои се карактеристични за нашето поднебје.

Првите Асоцијативни речници на македонски јазик (Асоцијативниот и Обратниот асоцијативен) ни овозможуваат:

- паралелни истражувања со другите словенски речници;

- анализа на асоцијативната граматика;
- истражување на конотацијата;
- откривање на стереотипите;
- концептуализација на емоциите.

Со еден збор, не постои истражување кое не може да се направи врз основа на материјалот од Асоцијативниот и Обратниот асоцијативен речник.

Дополнителна придобивка од изработката на речниците е што ни овозможуваат да го формираме јадрото на јазичното сознание во македонскиот јазик и да го споредиме со јадрата на другите словенски јазици. Преку асоцијативните истражувања можеме да пронајдеме некои типични сценарија, според кои типичните учесници се наоѓаат во одредена типична ситуација.

Јазикот и културата сè повеќе се разгледуваат како форма на постоење на општественото сознание. Но, за да се оцени националниот менталитет и културата на македонскиот народ не се доволни само асоцијациите од македонските испитаници, туку потребни се и асоцијациите на странците коишто биле во допир со нашиот менталитет и култура.

Овој труд потврди дека семантички поврзаните лексеми се асоцијативно поврзани и така може да се определи нивната врска во менталниот лексикон. Подивергентни асоцијации имаат лексемите кои не припаѓаат на основниот лексички фонд. Тие не се многу фреквентни. Зборовите од периферијата не се вмрежени доволно. Асоцијациите ја претставуваат не само јазичната, туку и вонјазичната врска со стимулусот. Најчесто вонјазични се оние реакции со фреквенција 1. Анализата на АРМЈ покажа дека во него се содржат многу повеќе културолошки од јазични асоцијации и дека видот на стимулусот одредува дали синтагматските врски ќе бидат посилни од парадигматските.

ЛИТЕРАТУРА

АРБЈ (2003) – Балтова, П., Ефимова, А., Липовска, А., Петрова, К. *Български асоциативен речник, прав и обратен*. Софија: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Руска академия на науките.

АРРЈ (1994; 1996) – Караулов, Ю. Н., Сорокин, Ю. А., Тарасов, Е. Ф., Уфимцева, Н. В., Черкасова, Г. А. *Ассоциативный тезаурус современного русского языка*. Т. I. Русский ассоциативный словарь. Кн. 1 Прямой словарь: от стимула к реакции. Москва, 1994; кн. 2 Обратный словарь: от реакции к стимулу. Москва, 1994; т. II кн. 3, Москва, 1996; кн. 4, Москва, 1996. Российская академия наук.

АРСЈ (2005) – Драгићевић, Р., Пипер, Пр., Стефановић, М. (2005). *Асоцијативни речник српског језика*, Београд: Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.

Веновска-Антевска, Сн. и Маленко, Б. (2016). Асоцијативниот метод како можност за согледување на различностите (македонско-полски асоцијативи). Во: *Гласник* 60, 2, Скопје: Институт за национална историја, 97-106.

Гашиќ-Павишиќ, С. (1981). *Слободне асоцијације речи код деце, карактеристики и педагошке импликације*. Београд: Институт за педагошка истражувања.

Гашић-Павишић, С. (1984). *Асоцијативне норме за претшколски узраст*. Београд: Институт за педагошки истражувања.

Добровольский, Д. О. и Караулов, Ю. Н. (1994). *Ассоциативный фразеологический словарь русского языка*. Москва: Помовский и партнеры.

Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Драгићевић, Р. (2002). *Асоцијативни речник српског језика (теоријска разма трања, опис пројекта и могућност српско-македонске сарадње)*. Охрид: Прва македонско-српска лингвистичка конференција.

Драгићевић, Р. (2002). *Нека заражања о могућношћу употребе асоцијативних тестова у лингвистичким истражувањима*. *Славистика*, књ. VI, 116-124.

Драгићевић, Р. (2006). *Словенски асоцијативни речник, 2004, Москва (приказ)*. Београд: Јужнословенски филолог LXII, 364-366.

Драгићевић, Р. (2007). „О културно стереотипним појмовима у српском језику“. Во: *Српски као страни језик у теорији и пракси*. Зборник радова. Београд: Филолошки факултет, стр. 277.

Драгићевић, Р. (2010). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Калюта, А. М. (1985). *Ассоциативные связи в лексике современного болгарского языка*. Минск: Дис. На соискание ученой степени канд. Фил. Наук.

Калюта, А. М., Титова А. (2000). *Ассоциации: культурно-фразеологический аспект описания типологии славянских языков*. Паланистыка, 153-160.

Караулов, Ј. Н. (1994). *Руски асоцијативни словарь как нови лингвистически источник и инструмент анализа јазиковој способности*. Во: Ј. Н. Караулов, Ј. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, *Руски асоцијативни словарь*, кн. 1, Москва: Российская академия науки.

Караулов, Ю. Н. (1993). *Руский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности. Русский ассоциативный словарь. Кн. 1 Прямой словарь: од стимула к реакции, 190-218*. Москва, стр.192.

Караулов, Ю. Н. (1994). *От структуры ассоциативного словаря к структуре языковой способности*, Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Филология. Журналистика, Но. 1.

Клименко, А. и Супрун, А. (1977). „Ассоциативный эксперимент в ряду дргих методов семантических исследований“. Во: А. Леонтьев, ред: *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва: Издательство Московского университета, 17-25.

Коган, В. и Роговин, М. (1966). *Ассоциативный эксперимент и его клиническое применение*. Вопросы психологии, 105-114.

Маленко, Б. (2016). Асоцијативен антропомастикон (врз примери од некои македонски женски лични имиња). Во: *Зборник на трудови од собирот „Јазикот наш денешен“*, кн. 27. Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“, 119-127.

Маслова, В. А. (2007). *Лингвокультуроология*. 3-е издание, Москва: Академия.

Наумова, Т. (1977). Ассоциации и проблема целого высказывания. Во: А. Леонтьев, ред: *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва: Издательство Московского университета, 37-46.

ОАРСЈ (2011) – Драгичевиќ, Р., Пипер, Пр., Стефанович, М. *Образот на асоцијативни речник српског језика, II део; (од реакције ка стимулусу)*. Београд: Београдска књига, Службени гласник.

Пипер, Пр. (2003). *О проучавањима вербалних асоцијација. Језик и говор*. Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 55-65.

Пипер, Пр., Драгићевић, Р., Стефановић, М. (2004). *Теоријски и дескриптивни аспекти и проучавања вербалних асоцијација у српском језику*. Интердисциплинарна истраживања српског језика I. Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 19-36.

Попова, В. (1999). *Експериментално истраживање на слободните словесни асоцијации на сто български деца*. Съпоставително езикознание, 24, 4, 105-116.

Потебња, А. А. (1999). *Эстетика и поэтика*. Москва: Лавиринт.

РМЈ (2005) – Мургоски, З. *Речник на македонскиот јазик (прво издание)*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.

СЛ (1999) – Микуновиќ, Љ. *Современ лексикон на странски зборови и изрази*. Штип: Венеција.

Соколова, Т. В. (1996). *Ассоциативный словарь ребенка*, Ч. I-II, Архангельск.

Спенсер, Г. (1998). „Основные направления психологии в классических трудах“. *Ассоциативная психология*. Г. Спенсер. Основания психологии. Т. Циген. Физиологическая психология в 14 лекциях. Москва.

ТРМЈ (2003) – Толковен речник на македонскиот јазик, том I, А – Ж. Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“.

Уфимцева, Н. В. (1977). „Грамматический аспект ассоциаций“. Во: А. Леонтьев, ред: *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва: Московского университета, 33-37.

Фортунатов, Ф. (1975). *Избранные труды*. т. 2. Москва: АН СССР.

Aitchison, J. (1987). *Words in the Mind. An introduction to the mental lexicon*, first edition. London: Basil Blackwell.

Brown, E. and Berko, J. (1960). *Word Association and the Acquisition of grammar*, Child development Vol. 31, 1-14.

Pečjak, V. (1978). *Asocijacije kod muškaraca i žena*. Rezime radova sa IV Kongresa psihologa Jugoslavije, Sarajevo.

СОДРЖИНА

Соња Христовска	
Фразеологизмите во драмите	
на Васил Иљоски.....	3-92
Сашка Грујовска	
За евиденцијалноста во македонскиот јазик.....	93-130
Марија Соколова	
Асоцијативниот речник како основа за	
истражување на асоцијативите.....	131-168